๓

สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี)

หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระอริยวงษญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (มี)

วัดมหาธาตุ

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระอริยวงษญาณ

สมเด็จพระสังฆราช (มี)

วัดมหาธาตุ

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

๑

พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ (มี)

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ (มี)

วัดมหาธาตุ.__ กรุงเทพฯ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

104 หน้า

1. สมเด็จพระอริยวงษญาณ (มี)

I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN 974-580-860

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุจึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่

ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๓ ในหนังสือชุดนี้คือ พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์พระองค์แรก ๆ นั้น มีข้อมูลเกี่ยวกับพระประวัติน้อยมาก ปรากฏหลักฐานเฉพาะพระศาสนกิจที่สำคัญ ๆ บางเรื่องเท่านั้น เพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์และเอกสารเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ บางเรื่องมาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๒ เรื่อง คือ เรื่อง**กรรมพิบัติวินิจฉัย** อันเป็นพระอธิบายเกี่ยวกับสังฆกรรม และ**โอวาทานุสาสนี** ที่ทรง

นิพนธ์ร่วมกับสมเด็จพระพนรัตน (อาจ) บรรจุพิมพ์ไว้เป็นภาคผนวกด้วย พระนิพนธ์ทั้ง ๒ เรื่องนี้ย่อมเป็นที่แสดงถึงพระปรีชาสามารถในทางพระปริยัติธรรม และพระมติในทางพระศาสนาของสมเด็จพระสังฆราช (มี) ที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(ลายมือชื่อ)

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

นำเรื่อง	(๑)
พระประวัติเบื้องต้น	๑
สมณทูตไปลังกาครั้งแรกในยุคกรุงรัตนโกสินทร์	๒
สมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์	๑๐
ธรรมเนียมแห่สมเด็จพระสังฆราช	
มาสถิต ณ วัดมหาธาตุ	๑๗
เกิดอธิกรณ์ครั้งสำคัญ	๒๐
พิธีวิสาขบูชาครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์	๒๓
ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม	๒๙
พระกรณียกิจพิเศษ	๔๙
พระอวสานกาล	๕๐
เชิงอรรถ	๕๓

ภาคผนวก

กรรมพิบัติวินิจฉัย ๕๗
-สังฆกรรม ๔ ประเภท ๕๗
-กำหนดประเภทแห่งสังฆกรรม ๕๙
-กรรมวิบัติด้วยเหตุ ๕ ประการ ๖๑
-อักขรวิธี ๗๑
-กรรมสมบัติ ๗๘
โอวาทานุสาสนี ๘๑
-องค์แห่งอุปัชฌาย์ ๘๓
-พระจตุปาริสุทธิศีล ๘๔
-องค์แห่งอาจารย์ ๙๗
-กราลกะฐิน ๑๐๓

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดั่งที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่า สังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า "สมเด็จ" นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

(๒)

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนาม สำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่นนภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาล กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **"เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา..."** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **"ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า"** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

"แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ" และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **"คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ"** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **"ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น"** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **"ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง"** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิต-มหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติ และเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

สมเด็จพระสังฆราช (มี)

วัดมหาธาตุ

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๓ (มี)

พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

**สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี ศรี
สมณุตมาปรินายก ติปิฎกธราจารย์ สฤทธิขัติยสาร-
สุนทร มหาคณฤกษชรทักษิณา สฤทธิสังฆคามวาสี
อรัญวาสี เปนประธานถานาทุกคณะนิกร จัตุพิธบรรพสัช
สถิตย์ในพระศรีรัตนมหาธาตุวรวิหาร พระอารามหลวง**

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระอริยวงษญาณ
สมเด็จพระสังฆราช [มี]

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระสังฆราช (มี) มีพระประวัติในเบื้องต้นเป็นมาอย่างไร ไม่ทราบรายละเอียด ปรากฏแต่เพียงว่า ประสูติเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แห่งกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๒๙๓

เมื่อครั้งกรุงธนบุรี ทรงเป็นพระเปรียญเอก อยู่วัดเลียบ (วัดราชบุรณะ)

ครั้น พ.ศ. ๒๓๒๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงปราบดาภิเษกและสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเป็นพระราชาคณะที่ **พระวินัยรักขิต**[๑] แทนตำแหน่งที่ **พระอุปาฬี** ซึ่ง

เป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยทรงพระราชดำริว่า ที่พระอุปาฬี ต้องกับนามพระอรหันต์ จึงโปรดให้แปลงนามเสียใหม่เป็น พระวินัยรักขิต[๒] ฉะนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) จึงทรงเป็นพระราชาคณะในราชทินนามที่พระวินัยรักขิต เป็นรูปแรก

พ.ศ. ๒๓๓๗ ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นที่ **พระพิมลธรรม** ในคราวเดียวกับที่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) และสมเด็จพระพนรัตน วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน)

ถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อสมเด็จพระพนรัตน วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) ถึงมรณภาพ ราว พ.ศ. ๒๓๕๖ จึงทรงตั้งเป็น **สมเด็จพระพนรัตน**[๓]

สมณทูตไปลังกาครั้งแรก ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อครั้งทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพนรัตน สมเด็จพระสังฆราช (มี) ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจที่สำคัญครั้งหนึ่ง คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชดำริที่จะให้พระสงฆ์ไทยออกไปสืบข่าวพระศาสนายังลังกาทวีป แต่เนื่องจากสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ขณะนั้นทรงชราภาพ จึงทรงมอบหมายให้สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นผู้จัดสมณทูตเพื่อออกไปยังลังกาทวีปครั้งนี้ ดังมีรายละเอียดบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารว่า

"เมื่อปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ แต่ในปลายรัชกาลที่ ๑ มีพระภิกษุชาวลังกาชื่อพระวลิตรภิกษุ รูป ๑ กับสามเณร ๒ รูป เข้ามาจากเมืองนครศรีธรรมราชมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้วลิตรภิกษุกับสามเณรชื่อรัตนปาละไปอยู่ในสำนักสมเด็จพระสังฆราช ณ วัดมหาธาตุ สามเณรอีกรูป ๑ ชื่อหิธายะ ให้ไปอยู่ในสำนักสมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพน ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ สามเณรลังกาทั้ง ๒ รูป ขออุปสมบทเป็นพระภิกษุสยามวงศ์ เพราะถือว่าเป็นวงศ์เดียวกับพระสงฆ์ในลังกาทวีป ซึ่งได้รับอุปสมบทแต่พระอุบาลีที่ออกไปในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้สามเณรทั้ง ๒ นี้เป็นนาคหลวงบวชในวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม และพระราชทานนิตยภัตไตรปีสืบมา ครั้นมาถึงปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖ มีพระลังกาเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ อีกรูป ๑ ชื่อพระศาสนวงศ์ อ้างว่าพระมหาสังฆนายกในลังกาทวีปให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุเข้ามาถวายแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แต่ไม่มีสมณสาสน์หรือสำคัญอันใดมา ครั้นไต่ถามถึงการพระศาสนาในลังกาทวีป พระศาสนวงศ์ก็ให้การเลื่อนเปื้อนไปต่าง ๆ ซ้ำมาเกิดรังเกียจไม่ปรองดองกันกับพระลังกาที่เข้ามาอยู่แต่ก่อน วัตรปฏิบัติก็ไม่น่าเลื่อมใสด้วยกันทั้ง ๒ รูป จึงเป็นเหตุให้ทรงแคลงพระราชหฤทัยว่าจะมิใช่พระที่ได้รับอุปสมบทมาแต่ลังกาทวีป ทรง

พระราชดำริว่าพระสงฆ์ในลังกาทวีปก็เป็นสมณวงศ์อันเดียวกันกับพระสงฆ์ในสยามประเทศ เคยมีสมณไมตรีต่อกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เริดร้างมาเสียเพราะเกิดเหตุศึกสงครามไม่ได้ไปมาหาสู่ถึงกันช้านาน บัดนี้กรุงสยามก็ได้ประดิษฐานพระนครรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี มีอิสระมั่นคงแล้วแลได้ข่าวว่าลังกาทวีปเสียแก่อังกฤษ การพระศาสนาแลศาสนวงศ์ในลังกาทวีปจะเป็นอย่างไร ควรจะสืบสวนให้ทราบความจริงไว้ จึงทรงเผดียงสมเด็จพระวันรัตน์ (มี) วัดราชบุรณะ กับพระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) ให้จัดหาพระภิกษุสงฆ์ทั้งฝ่ายคณะใต้แลคณะเหนือ จะมีองค์ใดศรัทธาออกไปยังลังกาทวีปบ้าง สมเด็จพระวันรัตน์จัดได้พระวัดราชบุรณะ ๕ รูป คือพระอาจารย์ดีรูป ๑ พระอาจารย์เทพรูป ๑ พระแก้วรูป ๑ พระคงรูป ๑ พระห่วงรูป ๑ พระพุทธโฆษาจารย์จัดได้พระวัดมหาธาตุ ๔ รูป คือ พระอาจารย์อยู่รูป ๑ พระปรางรูป ๑ พระเซ่งรูป ๑ พระม่วงรูป ๑ รวมพระสงฆ์ไทย ๙ รูป[๔] ครั้งนั้นพระรัตนปาละ พระหิธายะชาวลังกา ซึ่งเข้ามาอุปสมบทในกรุงเทพ ฯ ทราบว่าพระสงฆ์สมณทูตไทยจะออกไปลังกาถวายพระพรลาจะออกไปเยี่ยมญาติโยมของตนด้วย โปรดให้ไปกับสมณทูต พระสงฆ์ที่จะไปจึงรวมเป็น ๑๑ รูปด้วยกัน

เมื่อจัดพระได้พร้อมแล้ว ถึงเดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีจอฉศก พ.ศ. ๒๓๗๕ โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์สมณทูตเข้าไปรับ

ผ้าไตรแลเครื่องบริขารต่อพระหัตถ์ แลโปรดให้จัดต้นไม้เงินทอง ๑๖ สำรับ เทียนใหญ่ธูปใหญ่ ๓๐๐ คู่ เป็นของทรงพระราชอุทิศส่งไปบูชาพระทันตธาตุ แลพระเจดียฐานในลังกาทวีป แลโปรดให้จัดเครื่องสมณบริขาร ๓ สำรับ คือ บาตร ฝาแลเชิงประดับมุก ถลกบาตรสักหลาดแดง ไตรแพรปักสี ย่ามหักทองขวางเป็นของพระราชทานพระสังฆนายกพระอนุนายกแลพระเถระซึ่งรักษาพระทันตธาตุ ณ เมืองสิงขันฑศิริวัฒนบุรี แลมีสมณสาสน์ของสมเด็จพระสังฆราชไปถึงพระสังฆนายกด้วยฉบับหนึ่ง โปรดให้หมื่นไกรกรมการเมืองนครศรีธรรมราชเป็นไวยาวัจกรสมณทูต แลคุมต้นไม้เงินทองสิ่งของพระราชทานไปด้วย

สมณทูตลงเรือกรมอาสาจามไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ถูกลมว่าวพัดกล้าคลื่นใหญ่ เรือไปชำรุดเสียที่ปากน้ำเมืองชุมพร พระยาชุมพรจัดเรือส่งไปเมืองไชยา พระยาไชยาจัดเรือส่งต่อไป ถึงเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ไม่ทันฤดูลมที่จะใช้ใบไปลังกา-ทวีป สมณทูตจึงต้องค้างอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ๑๑ เดือน ในระหว่างนั้นพระวลิตรภิกษุกับพระศาสนวงศ์พระลังกาที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทราบว่าพระสงฆ์ไทยยังค้างอยู่ที่เมืองนครศรี-ธรรมราช ถวายพระพรลาว่าจะกลับไปบ้านเมืองกับสมณทูตไทย เมื่อได้พระราชทานอนุญาตแล้ว ก็ตามออกไปยังเมือง

นครศรีธรรมราช แต่เมื่อออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว พระวลิตรภิกษุกับพระรัตนปาละ พระหิธายะ ที่มาบวชในกรุงเทพ ฯ ไปประพฤติตัวไม่เรียบร้อยต่าง ๆ พระยานครศรี-ธรรมราช (น้อย) เห็นว่า ถ้าให้พระลังกา ๓ รูปนั้นไปกับพระสงฆ์สมณทูตไทย เกรงจะไปเกิดเหตุการณ์ให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ จึงจัดส่งไปเกาะหมากทั้ง ๓ รูป ให้กลับไปบ้านเมืองของตนตามอำเภอใจ คงให้ไปกับพระสงฆ์ไทยแต่พระศาสนวงศ์รูปเดียว แต่เมื่อไปขึ้นบกในอินเดียแล้วพระศาสนวงศ์ก็หลบหายไปอีก

พระสงฆ์สมณทูตไทยไปบกจากเมืองนครศรีธรรมราชไปลงเรือที่เมืองตรัง ได้ออกเรือเมื่อ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ไปกับเรือที่บรรทุกช้างไปขายในอินเดีย พระยานครศรีธรรมราชมีจดหมายไปถึงสังฆนาเกนนายห้างพราหมณ์อยู่ ณ เมืองบำบุดบำดัด ซึ่งเป็นคนชอบกับเจ้าพระยานครได้เคยรับซื้อช้างกันมาเสมอทุกปี ครั้นเรือไปถึงเมืองบำบุดบำดัด สังฆนาเกนได้ทราบความในหนังสือเจ้าพระยานครแล้ว ก็ช่วยเป็นธุระรับรองพระสงฆ์สมณทูต แลให้เที่ยวหาจ้างคนนำทางที่จะไปลังกา พระสงฆ์ต้องคอยท่าอยู่อีกเดือนหนึ่ง จึงได้บลิมแขกต้นหนคน ๑ เคยมาค้าขายที่เมืองตรัง พูดไทยได้ เป็นล่ามแลนำทางไป ต้นไม้ทองเงินธูปเทียนแลเครื่องบริขารของพระ

ราชทานนั้นบลิมก็รับไปด้วย เรียกค่าจ้างเป็นเงิน ๑๘๐ รูเปีย ออกเดินไปจากเมืองบำบุดบำดัด เมื่อ ณ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ ไป ๗๖ วันถึงท่า ข้ามไปเกาะลังกา บลิมจ้างเรือไปส่ง ไปวัน ๑ ถึงเกาะลังกา ขึ้นเดินไปจากท่าเรืออีก ๓ วัน ถึงเมืองอนุ-ราธบุรี เมื่อ ณ วันเดือน ๘ บุรพาสาธขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด อัฐศก พ.ศ. ๒๓๕๙ พักอยู่ที่เมืองอนุราธบุรี ๓ วัน กุมาร-สิยูมซึ่งเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองอนุราธบุรีนั้น จัดคนนำทางส่งต่อไป เมืองสิงขัณฑศิริวัฒนบุรี เดินไปได้ ๑๖ วัน ถึงคลองน้ำชื่อว่า วาลุกคงคา เมื่อ ณ วันเดือน ๘ ทุติยาสาธขึ้นค่ำ ๑ ขุนนาง เมืองสิงขัณฑทราบว่า พระสงฆ์ไทยไปถึงคลองวาลุกคงคา จึง แต่งให้พันนายบ้านราษฎรออกมาปฏิบัติ ทำปะรำคาดผ้าขาว ให้พักอาศัยอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๘ ทุติยาสาธขึ้น ๒ ค่ำ พระสงฆ์สามเณรราษฎรชาวลังกาชายหญิงออกมารับ สมณทูตไทย แห่เข้าไปในเมืองสิงขันฑ ให้ไปอยู่วัดบุปผาราม เวลานั้นอังกฤษพึ่งได้เกาะลังกาเป็นเมืองขึ้นใหม่ ๆ เจ้าเมือง อังกฤษกำลังเอาใจชาวลังกา ให้เห็นว่าไม่ประสงค์จะเบียด เบียนพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ชาวลังกาเคยได้รับนิตยภัต-จตุปัจจัยมาแต่เมื่อยังมีพระเจ้าแผ่นดินสิงหฬปกครอง อย่างไรก็คงให้อย่างนั้น พระสงฆ์ไทยก็ได้รับความอุปการะ เหมือนกับพระสงฆ์ชาวลังกาด้วยทุกอย่าง ฝ่ายพระสังฆนายก พระอนุนายกชาวสิงหฬ ก็ช่วยทำนุบำรุงพาสมณทูตไทยไปหา

เจ้าเมืองอังกฤษ ขอลูกกุญแจมาไขเปิดพระทันตธาตุมนเทียร แลเชิญพระทันตธาตุออกให้นมัสการ แล้วพาไปนมัสการพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏ ได้ไปเที่ยวนมัสการพระเจดียฐานที่สำคัญทุกแห่ง สมณทูตไทยอยู่ในลังกาทวีป ๑๒ เดือนจึงลาพระสังฆนายก พระอนุนายกกลับมา

พระสังฆนายก พระอนุนายก ประชุมพร้อมกันทำสมณสาสน์ตอบให้สมณทูตไทยถือเข้ามาถึงสมเด็จพระสังฆ-ราชฉบับ ๑ ในสมณสาสน์นั้นว่า พระสังฆนายก พระอนุนายกได้ช่วยทำนุบำรุงพระสงฆ์ไทยตั้งแต่ไปจนกลับมา มีความผาสุกทุกองค์ จัดได้พระเจดีย์แก้วผลึกสูง ๘ นิ้วบรรจุพระบรมธาตุ ๔ พระองค์ พระพุทธรูปกาไหล่ทองคำ หน้าตัก ๕ นิ้วองค์หนึ่ง ฉลองพระเนตรองค์หนึ่ง ถวายเข้ามาในสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาแลจัดได้พระเจดีย์กาไหล่ทองคำองค์หนึ่งสูง ๑๒ นิ้ว บรรจุพระบรมธาตุ ๓ พระองค์แว่นตาศิลาอันหนึ่งถวายสมเด็จพระสังฆราช อนึ่งเมื่อสมณทูตไทยกลับมาคราวนั้น ได้หน่อพระมหาโพธิเมืองอนุราธบุรีเข้ามาด้วย ๖ ต้น พระสงฆ์ไทยออกจากเมืองสิงขัณฑ ณ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลู นพศก พ.ศ. ๒๓๖๐ ขุนนางอังกฤษที่เป็นเจ้าเมืองกลัมพูเอาเป็นธุระฝากเรือลูกค้ามาส่งที่เมืองบำบุดบำดัด แล้วสังฆนา-เกนเศรษฐีเสียค่าระวางให้เรือกำปั่นลูกค้ามาส่งที่เมืองเกาะ-หมาก ขึ้นพักอยู่ที่เมืองเกาะหมาก ๔ เดือน พระยานครศรี-

ธรรมราชทราบว่า พระสงฆ์ซึ่งไปลังกากลับมาถึงเมืองเกาะหมาก แล้วจึงแต่งเรือไปรับแลจัดส่งเข้ามา ถึงกรุงเทพมหานครเมื่อเดือน ๙ แรมค่ำ ๑ ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๘๙ พ.ศ. ๒๓๖๑ แลต้นพระมหาโพธิที่ได้มานั้น พระอาจารย์เทพขอเอาไปปลูกไว้ที่เมืองกลันตันต้นหนึ่ง เจ้าพระยานครขอเอาไปปลูกที่เมืองนครสองต้น ได้เข้ามาถวายสามต้น โปรดให้ปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์ต้นหนึ่ง วัดมหาธาตุต้นหนึ่ง วัดสระเกศต้นหนึ่ง แล้วทรงตั้งพระอาจารย์ดีเป็นที่พระคัมภีรปรีชา ตั้งพระอาจารย์เทพเป็นที่พระปัญญาวิสารเถร พระห่วงนั้นทรงเห็นว่าได้เรียนหนังสือรู้ภาษามคธมาก ได้ช่วยเป็นล่ามโต้ตอบกับชาวลังกา ไม่เสียรัดเสียเปรียบ เป็นคนฉลาดไหวพริบดี จึงทรงตั้งให้เป็นพระวิสุทธิมุนี เป็นพระราชาคณะทั้ง ๓ รูป พระสงฆ์ที่ได้เป็นสมณทูตไปลังกานอกจากนั้น พระราชทานไตรปีแลนิตยภัตต่อมา เดือนละ ๘ บาทบ้าง ๖ บาทบ้างทุกรูป" [๕]

พระกรณียกิจครั้งนี้นับว่าเป็นพระเกียรติประวัติที่สำคัญ เพราะเป็นการรื้อฟื้นศาสนไมตรีระหว่างไทยกับลังกาที่เริดร้างกันมากว่าครึ่งศตวรรษขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ทั้งเป็นการปูทางให้แก่สมณทูตไทยในรัชกาลต่อมา ซึ่งยังผลให้คณะสงฆ์ไทยและลังกามีการติดต่อสัมพันธ์กันใกล้ชิดยิ่งขึ้น อันเป็นการเอื้อประโยชน์แก่กันและกันในทางพระศาสนาในเวลาต่อมาเป็น

อันมาก

สมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พ.ศ. ๒๓๕๙ ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงตั้ง สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช ในราชทินนามว่า **"สมเด็จพระอริยวงษญาณ"** เมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือน ๙ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ มีสำเนาประกาศทรงตั้ง ดังนี้

"ศิริศยุภมัศดุอดีตกาลพระพุทธศักราช ชไมยะสหัสสังวัจฉรไตรยสตาธฤกษ์เอกุณสัฏฐีเตมส ประจุบันกาลมุกสิกสังวัจฉรมาสกาลปักษ์ยครุวาร สัตตดฤษถีบริเฉทกาลอุกฤษฐ์ สมเด็จบรมธรรมฤกมหาราชารามาธิราชเจ้า ผู้ทรงทศพิธราชธรรม อนันตคุณวิบุลยอันมหาประเสริฐ ทรงพระราชศรัทธา มีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งพระราชูทิศถาปนาให้สมเด็จพระพนรัตน เปนสมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติยวราสังฆราชาธิบดี ศรีสมณุตมาปรินายกติปิฎกธราจารย์ สฤทธิขัติยสารสุนทร มหาคณฤกษษรทักษิณาสฤทธิสังฆคามวาสีอรัญวาสี เปนประธานถานาทุกคณะนิกรจัตุพิธบรรพสัช สถิตย์ในพระศรีรัตนมหาธาตุวรวิหารพระอารามหลวง ให้จฤกถฤๅตฤกาลอวยผล พระชนมายุศมศรี

ทัศนียภาพวัดราชบุรณะ

พระอุโบสถวัดราชบุรณะ

พระสถูปถูปาราม เมืองอนุราธปุระ ลังกา

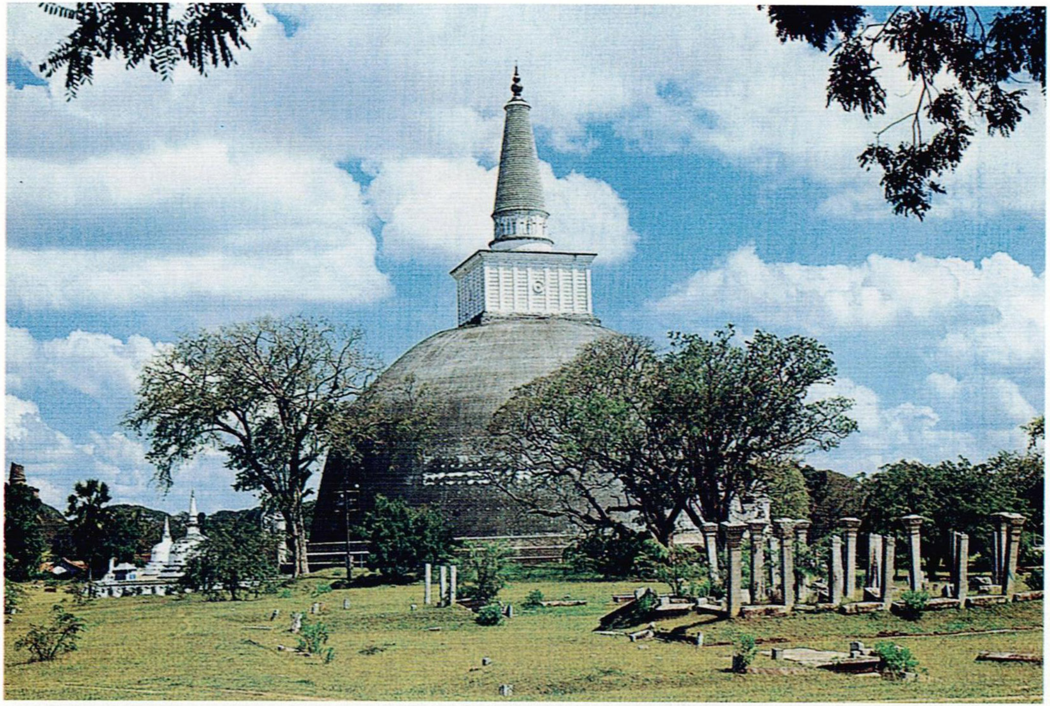

พระเจดีย์รุวันเวลิ เมืองอนุราธปุระ ลังกา

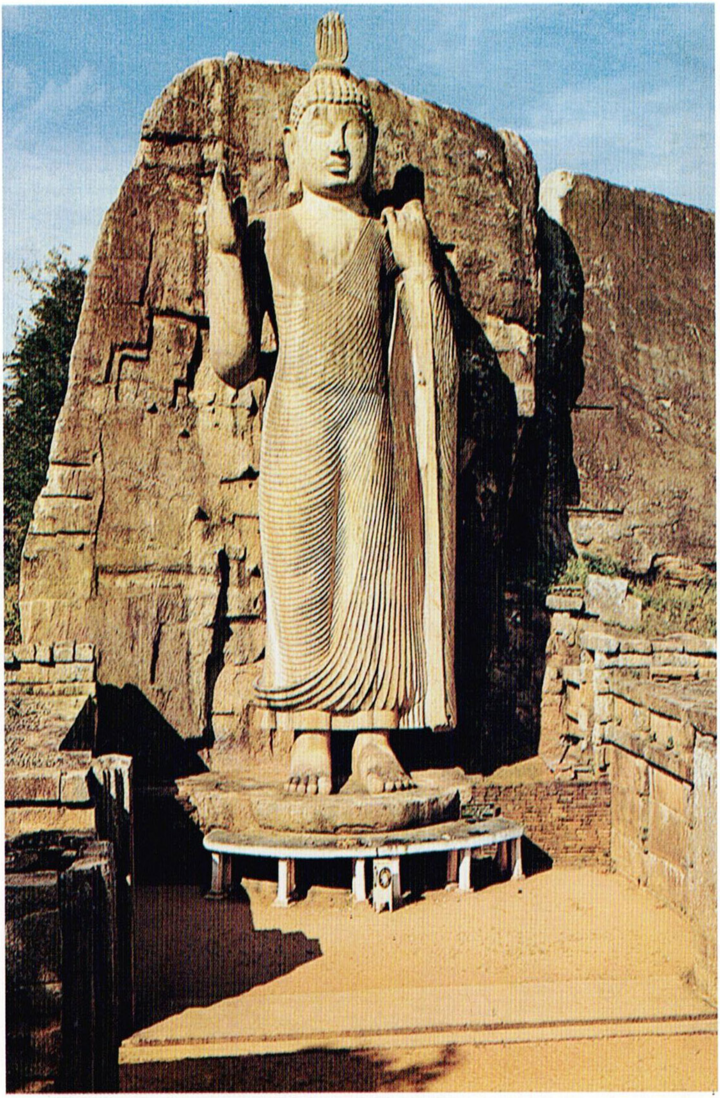

พระพุทธรูปศิลา ที่อวุกนะ ลังกา

สวัสดิ พิพัฒนมงคล วิมลทฤฆายุศม ในพระพุทธศาสนาเถิด” [๖]

ในพระประวัติสมเด็จพระสังฆราช (มี) นี้เอง ที่ปรากฏหลักฐานเป็นครั้งแรกว่า สมเด็จพระสังฆราชในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ มีราชทินนามว่า **“สมเด็จพระอริยวงษญาณ”** ซึ่งมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้เป็น **“สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ”** และใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนปัจจุบัน

ธรรมเนียมแห่สมเด็จพระสังฆราช มาสถิต ณ วัดมหาธาตุ

สมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ ๒ และทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรก ที่เมื่อทรงตั้งแล้วโปรดให้แห่จากพระอารามเดิมมาสถิต ณ วัดมหาธาตุ เป็นการเริ่มต้นธรรมเนียมแห่สมเด็จพระสังฆราชจากพระอารามเดิมมาสถิต ณ วัดมหาธาตุ ซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เมื่อคราวทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (มี) นี้เป็นครั้งแรก และวัดมหาธาตุก็ได้เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาจนตลอดรัชกาลที่ ๒

พิธีแห่สมเด็จพระสังฆราชมาสถิต ณ วัดมหาธาตุนั้นทำอย่างไร สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า

"ในรัชกาลที่ ๒ ต้องทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชถึง ๓ พระองค์ ตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราช (มี) เปนต้นมา ล้วนอยู่พระอารามอื่นก่อน แล้วจึงมาสถิตวัดมหาธาตุทั้งนั้น เมื่อจะเปนสมเด็จพระสังฆราช บางพระองค์แห่มาสถิตวัดมหาธาตุก่อนแล้ว จึงรับพระสุพรรณบัตร บางพระองค์รับพระสุพรรณบัตรก่อนแล้ว จึงแห่มาสถิตวัดมหาธาตุ เห็นจะเกี่ยวด้วยฤกษ์ที่ทรงสถาปนา ถ้าฤกษ์อยู่ในเวลาพระศพสมเด็จพระสังฆราชองค์ก่อนยังอยู่ที่ตำหนัก ก็รับพระสุพรรณบัตรก่อนพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อนแล้ว จึงแห่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ใหม่มาสถิตวัดมหาธาตุ ถ้าฤกษ์สถาปนาเป็นเวลาพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อนแล้ว ก็แห่มาสถิตวัดมหาธาตุก่อนแล้วจึงรับพระสุพรรณบัตร คราวทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (มี) นี้ เห็นได้ชัดโดยวันในจดหมายเหตุว่าเมื่อทรงตั้งนั้น สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) สิ้นพระชนม์ยังไม่ถึง ๓ เดือน คงยังไม่ได้พระราชทานเพลิงพระศพ ฯลฯ

แต่กระบวนแห่สมเด็จพระสังฆราชมาสถิตพระอารามจะเปนอย่างไร ยังหาพบจดหมายเหตุไม่ เข้าใจว่าจะเปนทำนองเดียวกัน (กับกระบวนแห่พระสุพรรณบัตรแลตราพระมหามณฑปไปส่งยังพระอาราม คือ)

ในวันทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชนั้น ตอนบ่ายแห่

พระสุพรรณบัตรแลตราพระมหามณฑป ไปส่งยังพระอาราม มีกระบวนเกณฑ์แห่สวมเสื้อกางเกงหมวกตามอย่างกระบวน ถือธงมังกรไปข้างหน้า ๔๐ แล้ว ถึงคู่แห่นุ่งถมปักลาย สวมเสื้อครุยแลลอมพอกขาว ถือดอกบัวสด ๔๐ แล้วถึงกองชนะ ๒๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ แตรฝรั่ง ๔ แตรงอน ๘ สังข์ ๒ รวม ๓๒ คน สวมเสื้อหมวกแดง แล้วถึงเครื่องสูง บังแซก รวม ๑๘ คน นุ่งกางเกงยก เสื้อมัสรู่ เกี่ยวผ้าลาย แล้วถึงราชยานกงรับพระสุพรรณบัตรแลตราพระมหามณฑป มีขุนหมื่นอาลักษณ์นุ่งถมปักลายสวมเสื้อครุยลอมพอก นั่งประคองคน ๑ กระบวนหลังมีเครื่องสูง แล้วถึงเกณฑ์แห่ มีคู่แห่ ๒๐ แลคนถือธง ๒๐ เปนหมดกระบวน

ในค่ำวันนั้นมีจุดดอกไม้เพลิง ดอกไม้พุ่ม ๗ ชั้น ๒๐ พุ่ม ระทาสูง ๔ ศอก ๑๐ ระทา พะเนียง ๓๐ บอก จุดที่นอกพระระเบียงข้างหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

(แต่กระบวนแห่สมเด็จพระสังฆราชมาสถิตพระอาราม) *คงมีเสลี่ยงกงเชิญพระพุทธรูปพระธรรม แลพระสุพรรณบัตร ทราบแต่ว่าสมเด็จพระสังฆราชทรงวอช่อฟ้า”* [๗]

วัดมหาธาตุได้เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมา ๔ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชมาแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงตอนต้นรัชกาลที่ ๒

๒. สมเด็จพระสังฆราช (มี) พระองค์ที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๒

๓. สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) พระองค์ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๒

๔. สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) พระองค์ที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีพระชนม์มาถึงปีที่ ๑๙ ในรัชกาลที่ ๓

มาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ สืบต่อจากสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุกำลังอยู่ในระหว่างบูรณะปฏิสังขรณ์ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) จึงสถิต ณ วัดราชบุรณะจนถึงสิ้นพระชนม์ ต่อแต่นั้นมา เมื่อทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ใหม่ ก็มิได้มีการแห่มาสถิต ณ วัดมหาธาตุอีก ธรรมเนียมแห่สมเด็จพระสังฆราชมาสถิต ณ วัดมหาธาตุจึงเป็นอันสิ้นสุดลงเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๒

เกิดอธิกรณ์ครั้งสำคัญ

ในปีแรกที่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (มี) นั้นเอง ได้เกิดอธิกรณ์ซึ่งนับว่าเป็นครั้งสำคัญและครั้งแรกขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เพราะมีพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นกำลังของคณะสงฆ์ต้องอธิกรณ์ปาราชิกพร้อมกันถึง ๓ รูป ดังมีบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารว่า

“ในเดือน ๑๒ ปีชวดอัฐศก (พ.ศ. ๒๓๕๙) นั้น มีโจทก์ฟ้องว่า พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุ รูป ๑ พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลาง รูป ๑ พระมงคลเทพมุนี (จีน) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่า รูป ๑ ทั้ง ๓ รูปนี้ประพฤติผิดพระวินัยบัญญัติข้อสำคัญ ต้องเมถุนปาราชิกมาช้านานจนถึงมีบุตรหลายคน โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษ์รณเรศ กับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพิจารณาได้ความเป็นสัตย์สมดังฟ้อง จึงมีรับสั่งเอาตัวผู้ผิดไปจำไว้ ณ คุก” [๔]

ตำแหน่งที่ พระพุทธโฆษาจารย์นั้น เป็นตำแหน่งสำคัญในคณะสงฆ์ รองลงมาจากตำแหน่งที่ สมเด็จพระวันรัต หรือเป็นลำดับที่ ๓ ในสังฆมณฑล นับแต่สมเด็จพระสังฆราชลงมา และพระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) รูปนี้ นับว่าเป็นกำลังสำคัญของคณะสงฆ์ในขณะนั้น เพราะเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้จัดสมณทูตไปลังกาเมื่อต้นรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (มี) ขณะยังเป็นที่ สมเด็จพระพนรัตน กับพระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) นี้เอง ที่เป็นผู้จัดการเรื่องสมณทูตไปลังกาเป็นที่เรียบร้อย สมพระราชประสงค์ จึงนับว่าเป็นผู้มีความรู้ความสามารถและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เมื่อมาเกิดอธิกรณ์ขึ้นเช่นนี้ คงเป็นที่ทรงโทมนัสเป็นอย่างมากและก็คงตกเป็นภาระของสมเด็จพระ

สังฆราชนั่นเองที่จะต้องสะสาง และปรับปรุงการคณะสงฆ์ให้ดีขึ้น ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า

"ที่เกิดเหตุปรากฏว่าพระราชาคณะเป็นปาราชิกหลายรูปคราวนั้น เห็นจะทรงพระวิตกถึงการฝ่ายพระพุทธจักรมาก ปรากฏว่าได้ทรงเผดียงสมเด็จพระสังฆราช (มี) แลสมเด็จพระพนรัตน (อาจ) วัดสระเกษ ให้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนีแสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณะมณฑลคัดแจกทั่วไปตามพระอาราม เป็นทำนองสังฆาณัติ แลการชำระความปาราชิกก็สืบสวนกวดขันขึ้นแต่ครั้งนั้นมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๒ แลต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ด้วย" [๙]

หนังสือโอวาทานุสาสนีดังกล่าวนี้โปรดให้แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ มีสาระสำคัญว่าด้วยเรื่องให้พระอุปัชฌาย์อาจารย์พระราชาคณะฐานานุกรมเอาใจใส่สั่งสอนพระภิกษุสามเณรให้อยู่ในจตุปาริสุทธิศีล ๔ ผู้ที่จะเป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์จะต้องมีความรู้เรื่องพระวินัยและสังฆกรรมเป็นอย่างดี และปฏิบัติให้ถูกต้อง

แต่ต่อมาอีก ๓ ปี สมเด็จพระพนรัตน (อาจ) ผู้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนีเองก็ต้องอธิกรณ์ ด้วยประพฤติต่อศิษย์ผิดสมณสารูป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ จึงโปรดให้ถอดจากสมณศักดิ์ และไล่จากวัดมหาธาตุ จึงไปอยู่ที่วัดไทร-ทอง (ซึ่งภายหลังต่อมาได้สร้างเป็นวัดเบญจมบพิตรดังปรากฏ

อยู่ในบัดนี้) จนถึงมรณภาพในรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระพนรัตน (อาจ) นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ จะทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชสืบต่อกันมาจากสมเด็จพระสังฆราช (มี) ถึงกับโปรดให้แห่มาอยู่วัดมหาธาตุแล้ว แต่มาเกิดอธิกรณ์เสียก่อนดังกล่าว[๑๐]

พิธีวิสาขบูชาครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์

พระกรณียกิจที่นับว่าเป็นพระเกียรติประวัติอีกประการหนึ่งของสมเด็จพระสังฆราช (มี) ก็คือเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพิธีวิสาขบูชาขึ้น เป็นพิธีบูชาสำคัญประจำปี โดยได้ทรงมีพระราชกำหนดให้ประกอบพิธีวิสาขบูชาขึ้นเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ (จ.ศ. ๑๑๗๙) อันเป็นปีที่ ๙ แห่งรัชกาล

สาเหตุที่ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพิธีวิสาขบูชาขึ้นในครั้งนี้ ปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อปี จ.ศ. ๑๑๗๙ (พ.ศ. ๒๓๖๐) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชปุจฉาต่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) ใจความว่า จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอันใด จึงจะให้ผลวิเศษประเสริฐยิ่งกว่าการบริจาคทานรักษาศีลภาวนา ที่ทรงบำเพ็ญอยู่เป็นนิจกาลแล้วนั้น ทั้งจะเป็นพระราชกุศลที่แปลกประหลาดจากที่เคยทรงบำเพ็ญมาแล้ว สมเด็จพระสังฆราช (มี) จึงได้ถวาย

พระพรให้ทรงกระทำวิสาขบูชา อันเป็นพิธีบูชาสำคัญทางพระพุทธศาสนาที่พระมหากษัตริย์แต่ก่อนได้ทรงกระทำกันมา แต่พิธีนี้ได้เสื่อมสูญไปไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงกระทำมาเสียช้านาน เป็นพิธีบูชาที่มีผลอานิสงส์มากยิ่งนัก คำถวายพระพรของสมเด็จพระสังฆราชดังกล่าวแล้ว เป็นที่ต้องตามพระราชดำริ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพิธีวิสาขบูชาขึ้นในปีนั้น และให้กระทำเป็นประจำทุกปีไปอย่าให้ขาด[๑๑]

วันวิสาขบูชาเป็นวันสำคัญยิ่งสำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไป เพราะเป็นวันที่ตรงกับวันประสูติ ตรัสรู้ และเสด็จดับขันธ-ปรินิพพาน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นบรมศาสดาของพระพุทธศาสนา เป็นพิธีบูชาสำคัญที่ได้มีมาแต่โบราณ สำหรับในประเทศไทยนั้น มีหลักฐานแสดงว่าได้มีมาแล้วแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ครั้นมาถึงยุคที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีไม่มีปรากฏหลักฐานใด ๆ ว่าได้เคยทำพิธีวิสาขบูชาเลย ตลอดมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนรัชกาลที่ ๒ กระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดขึ้นเป็นครั้งแรก ในปี พ.ศ. ๒๓๖๐[๑๒] นับเป็นการฟื้นฟูพิธีสำคัญของพระพุทธศาสนาที่เสื่อมสูญไปเป็นเวลากว่า ๔๐๐ ปีให้กลับฟื้นมีชีวิตชีวาขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และบุคคลที่มีบทบาทอย่างสำคัญในเรื่องนี้ที่ควรได้รับการยกย่องให้เป็นที่ปรากฏก็คือ สมเด็จพระสังฆราช (มี) นั่นเอง กล่าวได้ว่า สมเด็จพระสังฆราช (มี)

ทรงเป็นผู้ริเริ่มที่สำคัญที่ทำให้ประเพณีโบราณ อันสำคัญทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้กลับฟื้นมีชีวิตขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และยังคงเป็นพิธีสำคัญที่มีชีวิตชีวาสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้

การทำพิธีวิสาขบูชาในครั้งนั้น เป็นการทำตามแบบอย่างที่เคยทำมาเมื่อครั้งกรุงสุโขทัย โดยสมเด็จพระสังฆราช (มี) คงเป็นผู้ถวายคำอธิบายว่ามีแบบแผนทำกันมาอย่างไรบ้าง ซึ่งทั้งนี้ก็คงถือเอาจดหมายเหตุหรือตำราของนางนพมาศนั่นเองเป็นหลัก เพราะเมื่อเทียบกับจดหมายเหตุหรือตำรานางนพมาศดังกล่าวแล้ว ก็เกือบจะมีการบูชาทุกอย่างเต็มตามที่มีปรากฏในหนังสือนั้น[๑๓] พิธีการต่าง ๆ ที่ทรงมีพระราชกำหนดให้กระทำในพิธีวิสาขบูชา ปรากฏในพระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๐ สรุปได้ดังนี้

-มีพิธี ๓ วัน เริ่มตั้งแต่วันขึ้น ๑๔ ค่ำ - แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖

-พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรักษาพระอุโบสถศีล ปรนนิบัติพระสงฆ์ ปล่อยสัตว์ ๓ วัน

-ห้ามมิให้ผู้ใดฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เสพสุราเมรัย ใน ๓ วันนี้

-ถวายประทีปตั้งโคมแขวนเครื่องสักการบูชาดอกไม้เพลิง ๓ วัน

-ให้เกณฑ์ประโคมเวียนเทียนพระพุทธเจ้า ๓ วัน

-ให้มีพระธรรมเทศนาในพระอารามหลวง ถวายชัยทาน

๓ วัน

-ให้ประชาราษฎรทั่วไปรักษาอุโบสถศีล ถวายบิณฑบาตทาน ปล่อยสัตว์ตามศรัทธาทั้ง ๓ วัน

-เพลแล้ว มีพระธรรมเทศนาในพระอาราม

-เวลาบ่าย ตกแต่งเครื่องสักการบูชาไปยังพระอาราม ตั้งพนมดอกไม้ แขวนพวงดอกไม้ ธูปเทียน ธงใหญ่ธงน้อย ในพระอุโบสถ พระวิหาร ที่ลานพระเจดีย์ ที่พระศรีมหาโพธิ

-มีเครื่องดุริยางค์ดนตรีมโหรีพิณพาทย์ เครื่องเล่นสมโภช ตามแต่ศรัทธา

-เวลาค่ำ บูชาพระรัตนตรัยด้วยเครื่องบูชา ประทีปโคมตั้ง โคมแขวน ทุกหน้าบ้านโรงเรือนและเรือแพ ทุกแห่งทุกตำบล ครบ ๓ วัน

-วันขึ้น ๑๕ ค่ำ ซึ่งเป็นวันเพ็ญบุรณมี มีถวายสลากภัตรแก่พระสงฆ์ในพระราชวังหลวง และในพระราชวังบวรสถานมงคล สำหรับประชาชนก็ให้ถวายสลากภัตรแก่พระสงฆ์ในอารามใกล้บ้าน

-เวลาบ่าย ให้ตั้งหม้อน้ำวงสายสิญจน์ไว้ในพระอุโบสถ เพื่อพระสงฆ์จะได้สวดพระพุทธมนต์ เจริญพระปริตรธรรม สำหรับที่ประชาชนจะได้เอาไปกิน อาบ ประพรมบ้านเรือน บำบัดอุปัทวันตรายต่าง ๆ

-สำหรับพระสงฆ์ ก็ให้ลงพระอุโบสถเจริญพระปริตร-

ธรรมแผ่พระพุทธอาชญาไปในพระราชอาณาเขตรำงับอุปัทวภัยทั้งปวง

-เวลาค่ำ พระสงฆ์สามเณรทำสักการบูชาพระศรีรัตนตรัยที่พระอุโบสถ พระวิหาร ด้วยธูปเทียน โคมตั้ง โคมแขวน ดอกไม้ และประทีป เป็นต้น[๑๕]

พิธีการต่าง ๆ ตามที่กำหนดไว้ในพระราชกำหนดดังกล่าวนี้ ทำอย่างไรบ้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายไว้ในเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ดังนี้

จุดโคมตามประทีปบูชาทั้งในพระอารามและตามบ้านเรือนทั้งปวงนั้น คือทำโคมปิดกระดาษเสาไม้ไผ่ยอดผูกฉัตรกระดาษ เสาทาปูนขาว ให้ไปปักตามพระอารามหลวง พระอารามละ ๔ เสา เป็นส่วนตามประทีปในวัด ส่วนที่ตามประทีปตามบ้านเรือนนั้น ก็ให้อำเภอกำนันป่าวร้องให้ราษฎรจุดโคม

มีพวงดอกไม้แขวนบูชาตลอดทั้ง ๓ วันนั้น ก็คือให้เกณฑ์ข้าราชการร้อยดอกไม้มาแขวนในวัดพระศรีรัตนศาสดารามวันละร้อยพวงเศษ

มีดอกไม้เพลิงเป็นเครื่องสักการบูชานั้น ก็คือให้มีพุ่มดอกไม้เพลิงมาปักจุดที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

มีพระธรรมเทศนาและรักษาอุโบสถศีลนั้น คือให้มีเทศนาของหลวงตามวัดฝั่งตะวันออก ๑๐ พระอาราม ฝั่งตะวันตก ๑๐ พระอาราม และให้อำเภอกำนันป่าวร้องให้ราษฎรรักษา

ศีล อย่าให้ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต และให้ชักชวนกันไปฟังพระธรรมเทศนา

ยกธงขึ้นบูชา ก็คือให้ทำธงจระเข้ไปปักตามวัดหลวงวัดละคัน

เลี้ยงพระสงฆ์และถวายสลากภัต ก็คือโปรดให้เลี้ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง และสดับปกรณ์พระบรมอัฐิด้วยข้าวสลากภัต และประกาศให้ราษฎรชักชวนกันทำสลากภัตถวายพระสงฆ์[๑๕]

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในตอนท้ายของพระราชกำหนดนี้ มีบทบังคับไว้ด้วยว่า ถ้าพระภิกษุสามเณรหรือฆราวาสคนใดแสดงความไม่มีศรัทธาหรือกระทำการอันเป็นการขัดขวางต่อผู้กระทำบูชาในวันวิสาขบูชานี้ ถือว่ากระทำผิด "ให้กระทำดังพระราชบัญญัติดังกล่าวมานี้จงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟัง จะเอาตัวผู้กระทำผิดเป็นโทษโดยโทษานุโทษ"[๑๖]

สาระสำคัญของพิธีวิสาขบูชาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงกำหนดขึ้นในครั้งนี้ ก็คือการรักษาศีล ฟังธรรม และปฏิบัติธรรมในลักษณะต่าง ๆ มีให้ทานและปล่อยนกปล่อยปลาเป็นต้นนั่นเอง แม้การกระทำพิธีบูชาและเวียนเทียนก็เป็นการปฏิบัติธรรมข้อพุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ ฉะนั้น การที่ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพิธีวิสาข-บูชาขึ้นนั้น จึงเป็นการส่งเสริมการศึกษาและการปฏิบัติธรรม

สำหรับประชาชนทั่วไปทางหนึ่ง เพราะโดยปกติทั่วไปแล้ว ประชาชนก็มักจะยุ่งอยู่กับการประกอบอาชีพ เวลาที่จะให้กับการศึกษาและปฏิบัติธรรม มีการฟังเทศน์และให้ทานเป็นต้นนั้น มีน้อยหรืออาจจะแทบไม่มีเลย ฉะนั้น การที่กำหนดให้ประชาชนทุกฝ่ายทั้งพระภิกษุสามเณรและฆราวาสทั่วไปมีเวลาหยุดตรงกัน และประกอบพิธีการทางพระศาสนาร่วมกัน จึงเป็นโอกาสอันดีที่ทุกฝ่ายจะได้ทำหน้าที่ทางพระศาสนาของตนอย่างเต็มที่ คือพระภิกษุสงฆ์ก็ทำหน้าที่เทศนาสั่งสอนพระธรรมแก่ประชาชน ฝ่ายประชาชนก็ทำหน้าที่รักษาศีลฟังธรรมได้อย่างเต็มที่ตามหน้าที่ของพุทธศาสนิกชน และทั้งสองฝ่ายก็ได้กระทำพิธีบูชาอันเป็นการเจริญพุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ คือการระลึกถึงพระรัตนตรัย ซึ่งนับได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่งร่วมกันด้วย เพราะฉะนั้น พิธีวิสาขบูชาจึงมิได้มีความหมายเพียงการทำพิธีบูชาเท่านั้น แต่เป็นโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมกันอย่างเต็มที่ครั้งหนึ่งในรอบปี

ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม

เหตุการณ์สำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่เกิดขึ้นในยุคของสมเด็จพระสังฆราช (มี) คือ การปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยามาแบ่งเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า บาเรียนตรี

บาเรียนโท บาเรียนเอก หลักสูตรที่ใช้เรียนใช้สอบก็คือพระไตรปิฎกทั้ง ๓ คัมภีร์ ได้แก่ พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ ในระหว่างที่สมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงเป็นมหาสังฆปรินายก (พ.ศ. ๒๓๕๙-๒๓๖๒) จึงได้โปรดให้ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม เพื่อให้ภิกษุสามเณรที่สอบไล่ได้เป็นบาเรียนมีความรู้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยขยายการศึกษาออกไปเป็น ๙ ประโยค ผู้สอบไล่ได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงเรียกว่าเป็นบาเรียน (หรือเปรียญ)

ชั้นบาเรียนที่ปรับปรุงใหม่ในรัชกาลที่ ๒ ดังกล่าวนี้ก็มีอัตราเทียบได้กับชั้นบาเรียนอย่างเก่าดังนี้

๓ ประโยค จัดเป็นบาเรียนตรี

๔ ๕ ๖ ประโยค จัดเป็นบาเรียนโท

๗ ๘ ๙ ประโยค จัดเป็นบาเรียนเอก[๑๗]

สำหรับหลักสูตรการสอบที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและคงใช้เป็นแบบสืบมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นคือ

บาเรียนตรี	แปลพระสูตร
บาเรียนโท	แปลพระสูตรและพระวินัย
บาเรียนเอก	แปลพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม[๑๘]

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒

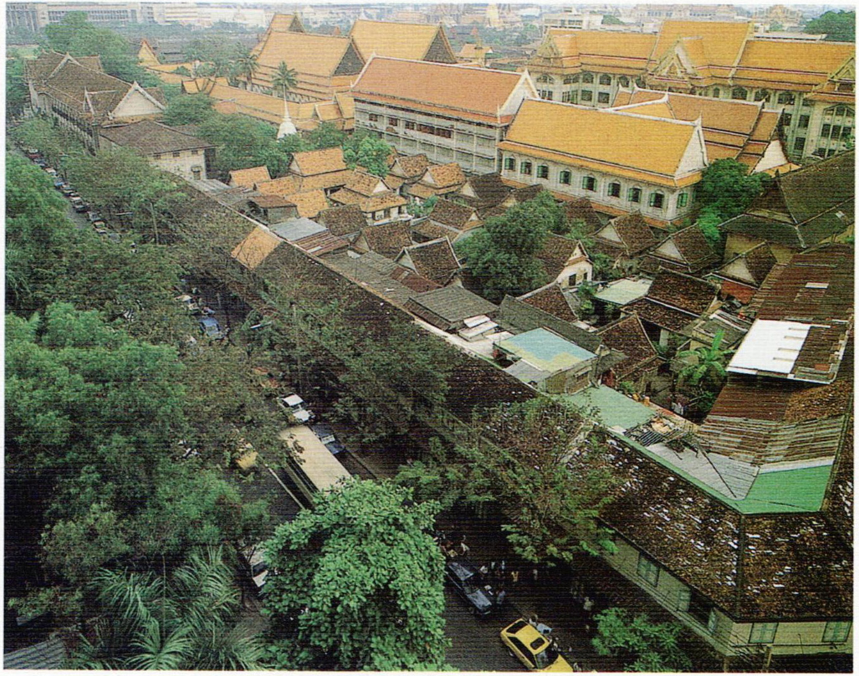

ทัศนียภาพวัดมหาธาตุ

ภายในพระวิหารวัดมหาธาตุ

พระประธานในพระวิหารวัดมหาธาตุ

พระพุทธรูปโบราณในระเบียงรอบพระวิหาร

พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในยามราตรี

สลากข้อสอบและซองใส่สลากข้อสอบพระปริยัติธรรม ในสมัยรัชกาลที่ ๕

หลักสูตรพระปริยัติธรรมที่โปรดให้จัดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๒ นั้น มีดังนี้

ประโยค ๑ ๒ ๓ แปล ธัมมปทัฏฐกถา
ประโยค ๔ แปล มังคลัตถทีปนีบั้นต้น
ประโยค ๕ แปล บาลีมุตตกวินัย
วินิจฉัยสังคหะ/สารัตถสังคหะ
ประโยค ๖ แปล มังคลัตถทีปนีบั้นปลาย
ประโยค ๗ แปล ปฐมสมันตัปปาสาทิกา
ประโยค ๘ แปล วิสุทธิมัคคปกรณ์
ประโยค ๙ แปล สารัตถทีปนี[๑๙]

หลักสูตรพระปริยัติธรรมที่จัดขึ้นใหม่ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ในสมัยสมเด็จพระสังฆราช (มี) ดังกล่าวนี้ ได้ใช้เป็นแบบแผนการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยสืบมาจนปัจจุบัน โดยมีการเปลี่ยนแปลงในบางประโยคบ้างเพียงเล็กน้อย และในการปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ดังกล่าวนี้ แม้จะไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจนว่า สมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงเป็นผู้จัดการ แต่ก็คงจะกล่าวได้อย่างไม่ผิดจากความเป็นจริงว่า สมเด็จพระสังฆราช (มี) คงจักมีส่วนอย่างสำคัญในการจัดการครั้งนี้ เพราะเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยและได้จัดการในเรื่องสำคัญ ๆ สนองพระราชดำริเป็นที่เรียบร้อยมาแล้ว

หลายอย่าง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า เหตุการณ์ครั้งนี้ นับเป็นพระเกียรติประวัติที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น

สำหรับการสอบพระปริยัติธรรมนั้น เป็นที่ยุติตรงกันว่าได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่จะมีกำหนดการและวิธีการสอบอย่างไร ไม่อาจหาหลักฐานได้ แม้ในยุคที่ได้มีการปรับปรุงแก้ไขหลักสูตร และวิธีการสอบใหม่ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ไม่พบหลักฐานที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้เช่นกัน หลักฐานเก่าที่สุดที่พอจะหาได้เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือเอกสารในสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการในการสอบความรู้พระปริยัติธรรมแบบโบราณ ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การสอบพระปริยัติธรรมในยุคกรุงรัตนโกสินทร์นั้นก็คงดำเนินการตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา แม้ในรัชกาลที่ ๒ ที่ได้มีการปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรและวิธีการสอบพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ก็เข้าใจว่า รูปแบบของการสอบก็ยังคงเป็นแบบเดิม แต่วิธีการและขั้นตอนปลีกย่อยคงเปลี่ยนแปลงไปบ้าง เพื่อให้เหมาะสมกับหลักสูตรที่มีการขยายออกไปและเพิ่มเติมเข้ามาใหม่ และวิธีการสอบที่จัดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ นี้คงใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงตอนปลาย ๆ รัชกาลที่ ๕ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขกันอีกครั้งหนึ่ง[๒๐] การสอบพระปริยัติธรรมนับแต่รัชกาลที่ ๒ มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ สรุปได้ดังนี้

กำหนดการสอบ การสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรนับเป็นพระราชกิจอย่างหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก การสอบพระปริยัติธรรมจึงเป็นราชการที่สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดกำหนด เมื่อรับสั่ง พระสังฆนายกทั้งปวงจึงประชุมกันสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร และมีเจ้าพนักงานฝ่ายราชอาณาจักรช่วยปฏิบัติดูแลตามตำแหน่งจนสำเร็จเรียบร้อย ในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ การสอบพระปริยัติธรรมมีกำหนดไม่แน่นอน เพราะบ้านเมืองมักมีศึกสงครามอยู่เนือง ๆ เมื่อเป็นเวลาว่างจึงทรงพระกรุณาโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม เพราะฉะนั้น นาน ๆ จึงมีการสอบครั้งหนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดให้กำหนดสอบพระปริยัติธรรม ๓ ปีครั้งหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นแบบสืบมาจนถึงในรัชกาลที่ ๕

ฤดูกาลสอบ การสอบพระปริยัติธรรมมักสอบเมื่อออกพรรษาแล้ว แต่บางคราวก็สอบในพรรษา ปีใดที่จะมีการสอบพระปริยัติธรรม เจ้ากระทรวงธรรมการก็รับสั่งหมายบอกไปยังเจ้าคณะสงฆ์แต่ต้นปี เจ้าคณะต่าง ๆ ทั้งคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะธรรมยุต และคณะรามัญ[๒๑] เมื่อได้ทราบหมายแล้ว ก็บอกไปยังเจ้าอาวาสตามพระอารามใหญ่น้อยที่ขึ้นอยู่ในคณะนั้น ๆ ให้ทราบทั่วกัน เพื่อจะได้สอบซ้อมพระภิกษุสามเณรที่จะเข้าสอบพระปริยัติธรรมในปีนั้น เลือกสรรค์ผู้ที่จะ

เข้าสอบในสนามหลวงเอาชื่อลงบัญชีส่งเจ้าคณะต่อไป

สถานที่สอบ การสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวงแต่เดิมมา โดยปกติก็สอบที่พระอารามอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชศรัทธาที่จะทรงฟังการแปลพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร จึงจะโปรดให้เข้ามาประชุมสอบที่ในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษเป็นครั้งคราว ในคราวที่มีการสอบในพระบรมมหาราชวังก็ประชุมสอบที่พระที่นั่งพุทไธศวรรย์บ้าง ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง

ข้อสอบ พระราชาคณะผู้ใหญ่รูปหนึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้อำนวยการกะประโยคสอบพระปริยัติธรรม ว่าคัมภีร์ไหนจะเอาข้อความตรงไหนเป็นประโยคสอบบ้าง เลือกแล้วก็เขียนเป็นสลากบอกว่า คัมภีร์นั้น วัตถุ (คือเรื่อง) นั้น ขึ้นประโยคตรงนั้น จบประโยคตรงนั้น แล้วพับใส่ซองผนึกไว้แต่ละคัมภีร์เลือกไว้หลายสิบประโยค แล้วจัดไว้เป็นส่วน ๆ เช่น ประโยคสอบ (หรือข้อสอบ) สำหรับประโยค ๑ ก็ส่วนหนึ่ง สำหรับประโยค ๒ ก็ส่วนหนึ่ง สำหรับประโยค ๓ ก็ส่วนหนึ่ง เป็นต้น

กรรมการสอบ พระราชาคณะที่มาประชุมสอบพระปริยัติธรรม กำหนดเฉพาะพระราชาคณะผู้ใหญ่และพระราชาคณะที่ชำนาญพระไตรปิฎก มีหมายรับสั่งกำหนดนามผู้

เป็นประธานและรายนามพระราชาคณะที่ให้นิมนต์มาประชุมทุกคราว รวมพระราชาคณะที่มาประชุมสอบ (คือเป็นกรรมการสอบ) ประมาณ ๒๕-๓๐ รูปเป็นเกณฑ์ ผู้เป็นประธานมีหน้าที่สำหรับตัดสินปัญหาและข้อขัดข้องที่จะเกิดขึ้นในการสอบ พระราชาคณะที่จะทำหน้าที่เป็นผู้สอบไล่นั้นก็เฉพาะพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๓-๔ รูปเท่านั้น นอกนั้นเป็นแต่เพียงผู้นั่งฟัง

วิธีการสอบ ประกอบด้วยขั้นตอนดังนี้

(๑) พระภิกษุสามเณรผู้จะแปลพระปริยัติธรรมมาจับประโยคที่พระอารามของพระราชาคณะผู้อำนวยการออกข้อสอบ เวลาเช้าของวันที่จะสอบ แล้วถือฉลากข้อสอบของตนมายังสถานที่แปลพระปริยัติธรรม เวลาราว ๐๙.๐๐ น. ก่อนเที่ยง

(๒) เจ้าคณะสงฆ์ผู้เป็นนายด้านกับพนักงานกรมสังฆการีสำหรับกำกับ และราชบัณฑิตอยู่พร้อมกัน ณ สถานที่สอบนั้น สังฆการีกับราชบัณฑิตพร้อมกันเปิดผนึกดูฉลากประโยคที่จะแปลจดลงบัญชีแล้ว ก็เอาหนังสือฉบับหลวงในหอพระมนเฑียรธรรมมามอบให้นักเรียนสำหรับที่จะแปล แล้วเจ้าคณะนายด้านกับสังฆการีก็ควบคุมนักเรียนแต่เวลานั้นไปมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดลอบเข้ามาบอกใบ้หรือให้เลศนัยอย่างหนึ่งอย่างใดให้นักเรียนดูหนังสือเตรียมตัวจะเข้าแปลในที่ประชุมกรรมการแต่ลำพัง ครั้นถึงเวลาเพลมีสำรับของหลวงเลี้ยงทั้งนายด้านและผู้แปลด้วยกัน

(๓) จำนวนพระภิกษุสามเณรผู้เข้าแปลพระปริยัติธรรมแต่เดิมมา กำหนดวันละ ๕ รูป มาในรัชกาลที่ ๕ ลดลงเหลือวันละ ๔ รูป จัดลำดับให้เข้ามาสอบเป็นคณะ ๆ ไป เริ่มต้นสอบคณะกลางกับคณะธรรมยุต แล้วคณะเหนือและคณะใต้ สังฆการีเป็นผู้วางฎีกากะให้รูปใดเข้าแปลวันใด พระภิกษุเข้าแปลก่อนแล้วจึงถึงสามเณร จนหมดคณะหนึ่งแล้ว จึงวางฎีกาคณะอื่นต่อไปตามลำดับ เริ่มแปลหรือสอบประโยคชั้นต่ำก่อนจนหมดจำนวนนักเรียนที่เข้าสอบในประโยคนั้นแล้ว จึงแปลหรือสอบประโยคอื่นสูงขึ้นไปตามลำดับจนหมดทุกประโยค

(๔) เริ่มลงมือสอบประมาณบ่าย ๓ โมงทุกวัน แต่เวลาเลิกไม่มีกำหนดแล้วแต่ผู้แปล จะแปลได้จบหรือจะหนี (คือเลิกแปลยอมตก) เร็วช้าอย่างไร แต่คงเลิกสอบในแต่ละวันราว ๑๙.๐๐-๒๐.๐๐ น. เป็นต้น ถึงวันพระวันโกนหยุดพักการสอบพระปริยัติธรรมคราวหนึ่งกินเวลาประมาณ ๒ เดือนจึงเสร็จ

กำหนดเวลาแปลสำหรับนักเรียนในการสอบ ประเพณีเดิมใช้จุดเทียนสัญญาณเป็นกำหนด คือเริ่มแปลหรือสอบเวลา ๑๕.๐๐ น. ไปจนมืดค่ำ ก็จุดเทียนสัญญาณไว้ในสนามสอบ พอหมดเทียนก็เป็นเลิกการสอบในวันนั้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ จึงเลิกวิธีใช้เทียนสัญญาณมาใช้นาฬิกาแทน โดยกำหนดเวลาให้แก่นักเรียน คือแปลธัมมปทัฏฐกถา รูปละ ๖๐ นาที แปล

ประโยคสูงขึ้นไปรูปละ ๙๐ นาที ถ้ารูปใดถูกประโยคยาก กรรมการสอบอาจเพิ่มเวลาให้อีก ๓๐ นาทีก็มีบ้าง

(๕) วิธีสอบนั้น ให้พระนักเรียนเข้าไปแปลในที่ประชุมพระราชาคณะทีละรูป นักเรียนประโยค ๓ แปลรูปละ ๓ ลาน คือ ๓๐ บรรทัด มาในรัชกาลที่ ๕ ลดลงเหลือ ๒๐ บรรทัด ตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไป แปลรูปละ ๒๐ บรรทัด สำหรับประโยค ๙ แปลรูปละ ๑๐ บรรทัด ในระหว่างการสอบ ถ้าแปลไปไม่ตลอด อนุญาตให้ออกมาพิจารณาทบทวนข้างนอกได้ แล้วกลับเข้าไปแปลต่อ ถ้ายังแปลต่อไปไม่ได้ตลอดจนหมดเวลา ก็ถือว่าเป็นตก หรือนักเรียนบางรูปแปลไปไม่ตลอดและรู้สึกว่าเหลือกำลังที่จะแก้ไขได้ก็อาจจะหนี คือไม่แปลต่อ ยอมตกนั่นเอง สำหรับนักเรียนที่แปลได้จบประโยคในเวลาที่กำหนดก็เป็นอันว่าสอบได้[๒๒]

การสอบพระปริยัติธรรมแบบดังกล่าวนี้เรียกกันง่าย ๆ ว่าเป็นการสอบ "แปลปาก" ได้ใช้มาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ยกเลิกวิธีสอบแปลด้วยปาก มาใช้วิธีสอบด้วยการเขียนเหมือนกันทุกประโยค ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นต้นมา[๒๓] ส่วนกำหนดการสอบนั้น นับแต่ปลายรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาก็มีการสอบเป็นประจำทุกปี[๒๔]

จากที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นจะเห็นได้ว่า การปรับปรุงแก้ไขการศึกษาพระปริยัติธรรมที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดขึ้นนั้น นับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในด้านการศึกษาของไทย ไม่เฉพาะแต่ในด้านคณะสงฆ์เท่านั้น แต่รวมไปถึงด้านบ้านเมืองด้วย เพราะการศึกษาของไทยสมัยโบราณผูกพันอยู่กับการศึกษาของคณะสงฆ์อย่างแยกกันไม่ออก ทั้งในด้านหลักสูตร บุคลากร และสถานศึกษา การปรับปรุงแก้ไขครั้งนี้แม้จะถือว่าเป็นการแก้ไขของเดิมให้ดีขึ้น แต่ถ้าพิจารณาจากรายละเอียดต่าง ๆ ของหลักสูตรที่จัดขึ้นแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการสร้างหลักสูตรใหม่สำหรับการศึกษาของคณะสงฆ์ทีเดียว สิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นในหลักสูตรดังกล่าวนี้ก็คือ

(๑) โครงสร้างหลักสูตร ถ้ามองอย่างผิวเผินก็จะเห็นว่า หลักสูตรที่จัดขึ้นใหม่นี้ ยังคงรักษาโครงสร้างหลักสูตรพระปริยัติของเดิมที่มีมาแต่โบราณไว้ คือ เป็นการศึกษาพระไตรปิฎก ผู้ผ่านการศึกษาตามหลักสูตรนี้ย่อมมีความรู้พระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม เพราะมีอัตราการเทียบชั้นเปรียญกับของเดิมไว้ด้วย คือจัดเป็น เปรียญตรี เปรียญโท และเปรียญเอก ซึ่งมีความหมายว่า เปรียญตรี คือผู้รอบรู้ในเรื่องพระสูตร เปรียญโท คือผู้รอบรู้ในเรื่องพระสูตรและพระวินัย เปรียญเอก คือผู้รอบรู้ในเรื่องพระสูตร พระวินัย

และพระอภิธรรม

แต่ถ้าพิจารณากันอย่างถี่ถ้วนแล้ว จะเห็นได้ว่า หลักสูตรพระปริยัติธรรมที่ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดขึ้นใหม่นี้ โครงสร้างของหลักสูตรเปลี่ยนไป คือเน้นในเรื่องของพระสูตรและพระวินัยเป็นสำคัญ ส่วนพระอภิธรรมนั้น ไม่มีปรากฏอยู่ในหลักสูตรเลย มีเหตุผลอย่างไรจึงได้จัดเช่นนั้น ในประเด็นนี้ แม้จะไม่มีหลักฐานเป็นคำอธิบายปรากฏอยู่ แต่ก็พอสันนิษฐานได้ว่า ที่ตัดเรื่องพระอภิธรรมออกไปจากหลักสูตรที่จัดขึ้นใหม่นี้ ก็คงเพราะเห็นว่า พระอภิธรรมนั้นไม่มีความจำเป็นในเชิงปฏิบัติ ไม่จำเป็นต้องกำหนดลงเป็นหลักสูตรให้พระภิกษุสามเณรศึกษาก็ได้ เรื่องที่พระภิกษุสามเณรน่าจักได้ศึกษา คือเรื่องที่เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติรักษาพระธรรมวินัย นั่นก็คือเรื่องของพระสูตรและพระวินัย ซึ่งเป็นเรื่องของความรู้ความเข้าใจเพื่อการปฏิบัติโดยตรง ส่วนเรื่องพระอภิธรรมนั้น หากจะศึกษาก็ถือว่าเป็นการศึกษาเพื่อประเทืองปัญญา ยกให้เป็นเรื่องส่วนบุคคล ดูเหมือนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงเป็นผู้ทำให้เหตุผลอันซ่อนเร้นนี้ปรากฏชัดเจนขึ้น ในการที่พระองค์ทรงจัดหลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่พระองค์ทรงพระดำริและขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดตั้งขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) กล่าวคือ

หลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย[๒๕] ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงจัดขึ้นนี้ ก็ทรงจัดตามเค้าโครงของหลักสูตรแบบโบราณ คือจัดเป็น ๓ ชั้น ได้แก่ บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก

บาเรียนตรี เทียบประโยค ๔

บาเรียนโท เทียบประโยค ๕, ๖ ของเดิม

บาเรียนเอก เทียบประโยค ๗, ๘ ของเดิม

แต่ไม่มีประโยค ๙ ในหลักสูตรที่ทรงจัดขึ้นนี้ ตั้งแต่บาเรียนตรีถึงบาเรียนเอก เน้นในเรื่องของพระสูตรและพระวินัยเป็นสำคัญ พระอภิธรรมนั้นไม่ทรงจัดเข้าในหลักสูตร ทรงถือว่าเป็นความรู้พิเศษ และ "ไม่จำเป็นเหมือนพระวินัย" [๒๖]

(๒) หลักสูตร คัมภีร์ต่าง ๆ ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับประโยคต่าง ๆ นับแต่ประโยค ๓ ถึงประโยค ๙ ต่างไปจากของเดิมซึ่งเข้าใจว่าคงใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่เรียกว่าคัมภีร์ชั้นบาลี หรือพระบาลี คือเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา และคัมภีร์เหล่านี้ก็เลือกเอาเฉพาะคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางด้านพระสูตร และพระวินัยอย่างกว้างขวาง ทั้งในเชิงความหมาย คำอธิบาย และวิธีปฏิบัติ เช่น มังคลัตถทีปนี สมันตปาสาทิกา วิสุทธิมัคค์ เป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ตัวหลักสูตรก็เปลี่ยนไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง

(๓) วิธีการสอบ เมื่อหลักสูตรเปลี่ยนแปลงไป ก็

เชื่อแน่ว่า วิธีการสอบอันได้แก่ ขั้นตอนและวิธีการต่าง ๆ ก็คงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกันเพื่อความเหมาะสม

และที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงแก้ไขครั้งนี้ก็คือ เท่ากับเป็นการวางรากฐานให้แก่การศึกษาของคณะสงฆ์ในยุคปัจจุบัน เพราะการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี หรือเรียกสั้นว่า ศึกษาภาษาบาลีนั้น ได้เป็นการศึกษาขั้นมูลฐานของคณะสงฆ์ไทยมาแต่โบราณจนบัดนี้ และโครงสร้างของหลักสูตรตลอดถึงตัวหลักสูตรที่ได้จัดขึ้น เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้น ก็ได้ใช้สืบมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

พระกรณียกิจพิเศษ

พ.ศ. ๒๓๖๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระราชอุปัธยาจารย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธาราม เป็นพระอาจารย์ถวายสรณะและศีล เมื่อทรงผนวชแล้ว เสด็จไปประทับ ณ วัดมหาธาตุเป็นเวลา ๑ พรรษา จึงทรงลาผนวช[๒๗]

พระอวสานกาล

สมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงดำรงตำแหน่งมหาสังฆปริณายกอยู่เพียง ๓ ปี กับ ๑ เดือน ระยะเวลาสั้น ๆ ดังกล่าวนี้ได้เกิดเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ขึ้นหลายอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์อันเป็นการสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่คณะสงฆ์ ซึ่งทุกเหตุการณ์สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้นได้ทรงมีส่วนอย่างสำคัญในการจัดการให้เรื่องนั้น ๆ สำเร็จลุล่วงหรือผ่านพ้นไปด้วยดี สมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์เมื่อวันเสาร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ ตรงกับวันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๖๒ ในรัชกาลที่ ๒ สิริพระชนมายุได้ ๗๐ พรรษา

ถึงเดือน ๑ โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่ท้องสนามหลวง แล้วชักพระศพสมเด็จพระสังฆราช (มี) เข้าสู่เมรุ มีการสมโภช ๓ วัน ๓ คืน พระราชทานเพลิง เมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑ ตรงกับวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๒[๒๘]

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

พระวิหารโพธิลังกา สร้าง ณ ที่เคยเป็นพระตำหนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวช

เชิงอรรถ

๑ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง, ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๖, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, หน้า ๘๐.

๒ **ตำนานคณะสงฆ์.** พระนิพนธ์ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอกอนันต์ ชูเอม, พ.ศ. ๒๕๑๓, หน้า ๔๓.

๓ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว, หน้า ๘๐.

๔ ในจดหมายเหตุ เรื่องสมณทูตไปลังกาทวีป ว่า ๘ รูป

๕ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒.** สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์, พิมพ์เฉลิมพระเกียรติ เนื่องในงานบำเพ็ญกุศลบรมราชานุสรณ์ประจำปี ๒๕๓๓, หน้า ๙๙-๑๐๓.

๖ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว, หน้า ๘๑.

๗ **เรื่องประวัติวัดมหาธาตุ.** พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์, พิมพ์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, หน้า ๔๑-๔๕.

๘ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฯ รัชกาล ที่ ๒.** อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๖.

๙ เล่มเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

๑๐ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว, ๘๖-๘๗.

๑๑ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฯ รัชกาล ที่ ๒.** อ้างแล้ว, หน้า ๔-๑๐.

๑๒ พระราชนิพนธ์ **พระราชพิธีสิบสองเดือน.** พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ศิลปบรรณาคาร. กรุงเทพ ฯ, ๒๕๐๓. หน้า ๔๒๕-๗.

๑๓ **พระราชพิธีสิบสองเดือน.** อ้างแล้ว, หน้า ๔๒๗.

๑๔ พระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา ใน**พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒.** อ้างแล้ว, หน้า ๔-๙.

๑๕ **พระราชพิธีสิบสองเดือน.** อ้างแล้ว, หน้า ๔๒๗-๘.

๑๖ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒.** อ้างแล้ว, หน้า ๙.

๑๗ **ตำนานคณะสงฆ์.** อ้างแล้ว, หน้า ๔๕-๔๖.

๑๘ เล่มเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

๑๙ อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม ใน **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา.** ของ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต), พ.ศ. ๒๕๑๔, หน้า ๒๔๒-๒๔๓.

๒๐ **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา.** อ้างแล้ว, หน้า ๒๔๔-๕.

๒๑ มีหลักสูตรพระปริยัติธรรมอีกแบบหนึ่ง เรียกว่า เปรียญรามัญ ไม่พบหลักฐานแน่ชัดว่ามีมาตั้งแต่เมื่อใด จึงไม่นำมากล่าวไว้ในที่นี้ ผู้ประสงค์จะทราบโปรดดูในเรื่อง อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม ใน **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา** ที่อ้างข้างต้น.

๒๒ เล่มเดียวกัน. หน้า ๒๔๔-๒๕๘.

๒๓ **การศึกษา.** ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มหามกุฏราชวิทยาลัย ฯ พิมพ์ในงานมหาสมณนุสรณ์ ฯ, ๒๕๑๔, หน้า ๓๓๗.

๒๔ **ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย.** มหามกุฏราชวิทยาลัย ฯ จัดพิมพ์ในงานฉลองครบ ๘๔ ปี ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑, หน้า ๑๓๗.

๒๕ หลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น เป็นคนละอย่างกับหลักสูตรพระปริยัติธรรมของทางราชการ หรือของหลวง เริ่มใช้และสอบครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้สอบติดต่อกันมาเพียง ๘ สมัยแล้วก็เลิกไป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓. ดูรายละเอียดในเรื่อง**ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ฯ.** อ้างแล้ว, หน้า ๓๐, ๑๕๓.

๒๖ **ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ฯ.** อ้างแล้ว, หน้า ๓๐, ๔๖.

๒๗ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฯ รัชกาล ที่ ๒.** อ้างแล้ว, หน้า ๑๒๓.

๒๘ เล่มเดียวกัน หน้า ๑๔๗-๑๔๘.

ภาคผนวก

กรรมพิบัติวินิจฉัย

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช (มี)

❑ ❑ ❑

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส

อาตมภาพสมเด็จพระสังฆราช รับอาราธนาพระองค์เจ้าวาสุกรี[๑] ทรงผนวชสถิตในพระเชตุวัน พระอารามหลวง อาราธนาโดยเคารพ ให้แต่งเนื้อความสังฆกรรมและกรรมพิบัติวินิจฉัยโดยสังเขป เพื่อจะให้เป็นคุณูปการแก่พุทธบุตรในพุทธศาสนา

สังฆกรรม 4 ประเภท

อันว่า สังฆกรรม และกรรมพิบัติ นั้น ในคัมภีร์พระปริวารว่า **จตฺตาริ กมฺมานิ อปโลกนกมฺมํ ญตฺติ กมฺมํ ญตฺติ-ทุติยกมฺมํ ญตฺติจตุตฺถกมฺมํ** กรรม ๔ คือ อปโลกนกรรม ๑ คือญัตติกรรม ๑ คือญัตติทุติยกรรม ๑ คือญัตติจตุตถ-กรรม ๑ เป็นคะรบ ๔

---

(๑) กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

๑. กรรมอันวินัยธรให้ชำระสงฆ์อันอยู่ในสีมาอันเดียวกันให้มาสู่หัตถบาส และนำมาซึ่งฉันทะแห่งภิกษุทั้งหลายอันควรแก่ให้ฉันทะแล้ว ก็สมัครกันด้วยกายสามัคคีและจิต-สามัคคีแล้วให้ภิกษุผู้ฉลาดประกาศในท่ามกลางสงฆ์ให้ได้ยินทั่วกันถ้วน ๓ วาระ แล้วและกระทำ ชื่อว่าอปโลกนกรรม มีต้นว่าลงทัณฑกรรมแก่สามเณรอันตู่พุทธวจนะ มีกัณฏกะสามเณรเป็นต้น

๒. กรรมอันวินัยธรพึงกระทำด้วยญัตติอันเดียวด้วยอธิบายแห่งสงฆ์อันสมัครโดยนัยอันกล่าวแล้ว มีชำระสงฆ์ในสีมาเป็นต้น ชื่อว่าญัตติกรรม มีอุโบสถกรรมเป็นต้น

๓. กรรมอันวินัยธรพึงกระทำด้วยอนุสาวนะ มีญัตติเป็นคะรบ ๒ คือ ตั้งญัตติ ๑ อนุสาวนะ ๑ ด้วยอธิบายแห่งสงฆ์อันสมัครโดยนัยอันกล่าวแล้ว ชื่อว่าญัตติทุติยกรรม

๔. กรรมอันวินัยธรพึงกระทำด้วยอนุสาวนะ ๓ มีญัตติเป็นคะรบ ๔ คือตั้งญัตติวาระ ๑ อนุสาวนะ ๓ วาระด้วยอธิบายแห่งสงฆ์อันสมัครโดยนัยอันกล่าวแล้ว ชื่อว่าญัตติ-จตุตถกรรม มีอุปสมบทกรรม เป็นต้น

เหตุสมันตปาสาทิกอัฏฐกถาพระปริวารว่า **อปโลกนกมฺมํ นาม สีมฏฺจกสํฆํ โสเธตฺวา ฉนฺทารหานํ ฉนฺทํ อาหริตฺวา สมคฺคสฺส สํฆสฺส อนุมติยา ติกฺขตฺตุํ สาเวตฺวา กตฺตพฺพํ กมฺมํ ฯ ญตฺติกมฺมํ นาม วุตฺตนเยเนว สมคฺคสฺส สํฆสฺส อนุมติยา**

เอกาย ญตฺติยา กตฺตพฺพกมฺมํ ฯ ญตฺติทุติยกมฺมํ นาม วุตฺตนเยเนว สมคฺคสฺส สํฆสฺส อนุมติยา เอกาย ญตฺติยา เอกาย จ อนุสาวนายาติ เอวํ ญตฺติทุติยาย อนุสาวนาย กตฺตพฺพกมฺมํ ฯ ญตฺติจตุตฺถกมฺมํ นาม วุตฺตนเยเนว สมคฺคสฺส สํฆสฺส อนุมติยา ฯลฯ ญตฺติจตุตฺถาหิ ตีหิ อนุสาวนาหิ กตฺตพฺพกมฺมํ ฯ

กำหนดประเภทแห่งสังฆกรรม

๑. ล้ำกรรมทั้ง ๔ อปโลกนกรรมนั้น เฉพาะให้อปโลกน์แล้วและพึงกระทำสิ่งเดียว ห้ามบมิให้กระทำเป็นญัตติกรรม และญัตติทุติยกรรมและญัตติจตุตถกรรม

๒. ญัตติกรรมนั้นเล่า ก็เฉพาะให้กระทำด้วยญัตติอันเดียว อย่าพึงกระทำด้วยอปโลกนกรรม และญัตติทุติยกรรมและญัตติจตุตถกรรม

๓. ฝ่ายญัตติทุติยกรรมนั้น ที่ควรจะพึงอปโลกน์แล้วกระทำก็มี ที่บ่มิควรอปโลกน์แล้วกระทำก็มี กรรม ๖ ประการ คือ ผูกเสมา ๑ ถอนเสมา ๑ สวดมอบกฐิน ๑ เดาะกฐิน ๑ สำแดงที่กุฎี ๑ สำแดงที่วิหาร ๑ เป็นคะรบ ๖ เป็นครุกกรรม บ่มิควรจะอปโลกน์แล้วและกระทำ พึงให้สวดญัตติทุติยกรรมวาจา จึ่งควร; ญัตติทุติยกรรมอันเศษกว่านั้น ๑๓ มีสมมุติภิกษุเป็นภัตตุเทสก์เป็นต้นก็ดี มีสมมุติภิกษุอัน

เป็นผู้ยังภิกษุทั้งหลายให้ถือเอาซึ่งเสนาสนะและให้มตกจีวรเป็นต้นก็ดี เหล่านี้เป็นลหุกกรรม แม้ว่าจะกระทำเป็นอปโลกนกรรมก็ควร ถ้าจะสวดให้สวดเป็นญัตติทุติยกรรมวาจา บางอาจารย์ว่าญัตติทุติยกรรม ถ้าทำด้วยสามารถญัตติจตุตถกรรมก็เห็นว่ามั่นโดยวิเศษ ถ้าดั่งนั้นญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรม ก็จะเจือกันบ่มิได้เป็นแผนก เหตุดั่งนั้นจึงต้องห้ามว่าไม่ควรกระทำ; ผิว่ากล่าวก่อนขาดอักขระ ขาดบทไปก็ดี กล่าวบทให้พิรุธผิดไปก็ดี และจะกล่าวซ้ำเนือง ๆ เพื่อจะชำระกรรมอันกำเริบให้สุทธิก็ควร และกริยาอันกล่าวซ้ำเนือง ๆ นี้เป็นทัฬหิกรรม คือกระทำให้มั่นแห่งกรรมอันบ่มิได้กำเริบ ที่กำเริบเสียไป ครั้นกล่าวซ้ำใหม่ก็เป็นกรรมตั้งอยู่เป็นอันดี

๔. และญัตติจตุตถกรรมนั้นก็เฉพาะให้กระทำด้วยสวดญัตติ ๑ อนุสาวนะ ๓ อย่าพึงกระทำด้วยอปโลกนกรรมเป็นต้น

โดยพระอัฏฐกถาว่า **ตตฺถ อปโลกนกมฺมํ อปโลเกตฺวาว กาตพฺพํ ญตฺติกมฺมาทิวเสน น กาตพฺพํ ฯ ญตฺติกมฺมํ ปน เอกญตฺตึ ฐเปตฺวาว กาตพฺพํ อปโลกนกมฺมาทิวเสน น กาตพฺพํ ฯ ญตฺติทุติยกมฺมํ ปน อปโลเกตฺวา กาตพฺพมฺปิ อตฺถิ อกาตพฺพมฺปิ อตฺถิ ฯ ตตฺถ สีมาสมฺมุติ สีมาสมุหนนํ กฐินทานํ กฐินุทฺธาโร กุฏิวตฺถุ เทสนา วิหารวตฺถุเทสนาติ อิมานิ ฉ กมฺมานิ ครุกานิ อปโลเกตฺวา กาตุํ น วฏฺฏนฺติ ฯ ญตฺติทุติย กมฺม วาจํ สาเวตฺ-**

วาว กาตพฺพานิ ฯ อวเสสา เตรส สมฺมติโย เสนาสนคฺคาหกม-ตกจีวรทานาทิสมฺมติโย จาติ เอตานิ ลหุกกมฺมานิ อปโลเกตฺ-วาปิ กาตุํ วฏฺฏนฺติ ฯ ญตฺติกมฺมญตฺติจตุตฺถกมฺมวเสน น กาตพฺพานิ ฯลฯ ญตฺติจตุตฺถกมฺมํ ญตฺติญฺจ ติสฺโส จ กมฺมวาจาโย สาเวตฺวาว กาตพฺพํ ฯ อปโลกนกมฺมาทิวเสน กาตพฺพํ ฯ

กรรมวิบัติด้วยเหตุ 5 ประการ

และกรรมทั้ง ๔ นี้ เมื่อจะวิบัติ คือเสียไปไม่เป็นธรรม-กรรมก็วิบัติไปด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ พิบัติด้วยวัตถุ ๑ ด้วยญัตติ ๑ ด้วยอนุสาวนะ ๑ ด้วยสีมา ๑ ด้วยปริสะ ๑ เป็นคะรบ ๕

๑. วิบัติด้วยวัตถุ

ในวัตถุพิบัตินั้นว่า กรรมอันควรจะพึงกระทำด้วยเฉพาะหน้า และบมิได้กระทำเฉพาะหน้า ก็เป็นวัตถุพิบัติ บมิเป็นธรรมกรรม กรรมอันควรจะพึงถามตอบผู้ต้องอธิกรณ์และตักเตือนให้ระลึกแล้วจึงกระทำ ก็บมิได้ถามก่อนและกระทำก็ดี กรรมอันควรจะพึงกระทำด้วยปฏิญญา คือ ผู้ต้องอธิกรณ์รับตามคำโจทก์ ก็บมิได้ยกคำปฏิญญาขึ้นแล้วกระทำก็ดี และ

ให้อมุฬหวินัยแก่บุคคลอันควรแก่สติวินัยก็ดี และกระทำตัสส-ปาปิยสิกากรรมแก่บุคคลอันควรแก่อมุฬหวินัย และกระทำตัชชนียกรรมแก่บุคคลอันควรแก่ตัสสปาปิยสิกากรรม และกรรมแก่บุคคลอันควรแก่ตัชชนียกรรม และกระทำปัพพาชนีย-กรรมแก่บุคคลอันควรแก่นิยัสสกรรม และกระทำซึ่งนิยัสสกระทำปฏิสารณียกรรมแก่บุคคลอันควรแก่ปัพพาชนียกรรม และกระทำอุกเขปนียกรรม คือ ยกวัตรแก่บุคคลอันควรแก่ปฏิสารณียกรรม และให้ปริวาสกรรมแก่บุคคลอันควรแก่อุกเขปนียกรรม บุคคลอันควรแก่ปริวาสกรรมก็ชักเข้าสู่มูลอย่างภิกษุต้องอันตราบัติในปริวาส เป็นต้น และให้มานัตต์แก่บุคคลอันควรชักเข้าสู่มูล และกระทำอัพภานกรรมแก่บุคคลอันควรแก่มานัตต์ และบุคคลอันควรแก่อัพภานก็ให้อุปสมบทก็ดีก็เป็นวัตถุพิบัติทั้งสิ้น อนึ่ง กระทำอุโบสถกรรมในวันอันใช่วันอุโบสถและปวารณาในวันอันใช่วันปวารณาก็ดี ก็เป็นวัตถุพิบัติเป็นอธรรมกรรม โดยพระบาลีว่า **อิมานิ จตฺตาริ กมฺมานิ ปญฺจหากาเรหิ วิปชฺชนฺติ วตฺถุโต วา ฯลฯ เอวํ วตฺถุโต กมฺมานิ วปชฺชนฺติ.**

ในพระอัฏฐกถามีคำวินิจฉัยว่า กรรมอันควรจะพึงกระทำเฉพาะหน้าก็มี ที่บมิควรจะพึงกระทำเฉพาะหน้าก็มีกรรม ๘ ประการ คือ ให้อุปสมบทภิกษุณีด้วยทูต ๑ คือปัตตนิกุชชนกรรม คือคว่ำบาตรแก่คหัฏฐ์ ๑ คือปัตตุกกุชชน

กรรมหงายบาตร ๑ คือให้อุมมัตตกสมมุติแก่ภิกษุอันเป็นบ้า ๑ คือกระทำเสขสมมุติแก่เสขตระกูล ๑ คือลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉันนภิกษุ ๑ คือกระทำปกาสนียกรรมแก่เทวทัตต์ ๑ คือภิกษุณีสงฆ์กระทำอวันทิยกรรมแก่ภิกษุอันสำแดงอาการ อันบมิได้เป็นที่เลื่อมใส มีต้นว่าสาดน้ำอันเจือด้วยตมรดนางภิกษุณีด้วยเข้าใจว่าจะให้เกิดกำหนัดในตน ๑ เป็นคะรบ ๘ และกรรม ๘ ประการนี้ สงฆ์บมิได้กระทำเฉพาะหน้าบุคคลผู้เป็นกัมมารหะ คือควรแก่กรรมนั้น ๆ ก็ชื่อว่ากระทำเป็นอันดีบมิได้กำเริบ กรรมทั้งปวงที่เหลือกว่านั้น พึงกระทำเฉพาะหน้าคือให้น้อมเข้าสู่สัมมุขาวินัย ๔ ประการ คือ **สํฆสมฺมุขตา** เฉพาะหน้าสงฆ์ ๑ คือ **ธมฺมสมฺมุขตา** เฉพาะหน้าธรรม ๑ คือ **วินยสมฺมุขตา** เฉพาะหน้าวินัย ๑ คือ **ปุคฺคลสมฺมุขตา** เฉพาะหน้าบุคคล ๑ เป็นคะรบ ๔ ภิกษุทั้งหลายที่เป็นกัมมับปัตตะ คือควรแก่กรรม มีเท่าใดก็มาพร้อมกัน ที่บมิได้มาก็ให้นำฉันทะมา ที่มาพร้อมหน้ากันก็บมิได้ติเตียนห้ามกรรมนั้น ดังนี้ชื่อว่าสํฆสมฺมุขตา ระงับอธิกรณ์ด้วยวัตถุอันจริงควรแก่พุทธานุญาตและโจทย์ และให้ระลึกโทษ และให้บริบูรณ์ด้วยญัตติและอนุสาวนะดั่งนี้ ชื่อว่า ธมฺมสมฺมุขตา วินยสมฺมุขตา ร่วมกันบุคคลทั้งสองอันเป็นข้าศึกแก่กันโดยอรรถคือ วิวาทนั้น ก็มาพร้อมหน้ากัน ชื่อว่าปุคฺคลสมฺมุขตา และกรฺรมเหลือจากกรรม ๘ ประการนั้น ให้น้อมเข้าสู่สัมมุขาวินัย ๔ ประการนี้แล้ว พึง

กระทำ จึ่งควรชื่อว่ากระทำเป็นอันดี ผิว่าบมิได้กระทำดังนี้ก็เป็นวัตถุพิบัติ เพราะเหตุว่าเว้นเสียซึ่งวัตถุคือสัมมุขาวินัย

เหตุพระอัฏฐกถาบริวารว่า **อตฺถิ กมฺมํ สมฺมุขา กรณียํ ฯ อตฺถิ กมฺมํ อสมฺมุขากรณียํ ฯ ตตฺถ อสมฺมุขากรณียํ นาม ทูเตน อุปสมฺปทา ปตฺตนิกฺชฺชนํ ปตฺตุกฺชฺชนํ อุมฺมตฺตกสฺส ภิกฺขุ-โน อุมฺมตฺตกสมฺมติ เสขานํ กุลานํ เสขสมฺมติ ฉนฺนสฺส ภิกฺขุ-โน พฺรหฺมทณฺโฑ เทวทตฺตสฺส ปกานีสยกมฺมํ อปาสาทิยํ ทสฺเสนฺตสฺส ภิกฺขุโน ภิกฺขุนีสํฌน กาตพฺพํ อวนฺทิยกมฺมนฺติ อิทํ อฏฺฐวิธํ ฯลฯ อสมฺมุขากตํ สุกตํ โหติ อกุปฺปํ ฯ เสสานิ สพฺพกมฺมานิ สมฺมุขาเอว กตฺตพฺพานิ สํฆสมฺมุขตา ธมฺมสมฺมุขตา วินยสมฺมุขตา ปุคฺคลสมฺมุขตาติ อิมํ จตุพฺพิธํ สมฺมุขาวินยํ อุปเนตฺวา กาตพฺพานิ ฯลฯ อิมํ สมฺมุขาวินยสงฺขาตํ วตฺถุํ วินา กตตฺตา วตฺถุวิปนฺนานิ นาม โหนฺติ**

เหตุพระบาลีในจุลวรรคผูก ๙[๑] ว่า **ยาวติกา ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา เต อาคตา โหนฺติ ฉนฺทารหานํ ฉนฺโท อาหโฏ โหติ สมฺมุขีภูตา น ปฏิกฺโกสนฺติ อยํ ตตฺถ สํฆสมฺมุขตา ฯ เยน ธมฺเมน เยน วินเยน เยน สตฺถุสาสเนน ตํ อธิกรณํ วูปสมฺมติ อยํ ตตฺถ ธมฺมสมฺมุขตา วินยสมฺมุขตา ฯ โย จ วิวทติ เยน จ วิวทติ อุโภ อตฺถปจฺจตฺถิกา สมฺมุขีภูตา โหนฺติ อยํ ตตฺถ**

---

[๑] พระไตรปิฎก สยามรัฐ เล่ม ๖ หน้า ๓๔๙

ปุคฺคลสมฺมุขตา

ในปฏิปุจฉาการณียเป็นต้นนั้นเล่า กริยาอันถามตอบนั้นแลเป็นวัตถุ จะเป็นกรรมพิบัติก็เป็นเหตุ เว้นเสียซึ่งวัตถุแล้วและกระทำ

ในอปฏิญญายกรณียนั้นว่า กรรมอันควรจะยกคำปฏิญญาผู้ต้องอธิกรณ์ขึ้นแล้วจึ่งกระทำ ก็บมิได้ให้ปฏิญญาก่อนผู้ต้องอธิกรณ์นั้นยังบ่นว่าตอบโต้อยู่ก็ขืนกระทำไป เว้นเสียซึ่งวัตถุคือคำปฏิญญา จึ่งเป็นวัตถุพิบัติ

ซึ่งว่าบุคคลควรแก่สติวินัยนั้น คือพระขีณาสพเจ้าเห็นปานดั่งพระทัพพมัลลบุตร บุคคลอันควรแก่อมุฬหวินัยนั้น คือภิกษุบ้าเห็นปานดั่งพระคัตตภิกษุ บุคคลอันควรแก่ตัสสปาปิย-สิกากรรมนั้น คือภิกษุบาปหนาเห็นปานดั่งอุปวาฬหภิกษุ

ข้อซึ่งว่ากระทำอุโบสถในวันอันใช่วันอุโบสถนั้น วันอุโบสถมี ๓ อย่างคือ สามัคคีแห่งสงฆ์อันเกิดอธิกรณ์ใหญ่แตกจากกันอย่างโกสามพีภิกษุระงับลงบมิได้ ก็บมิอาจเพื่อจะกระทำอุโบสถกรรมได้ในวันอุโบสถ งดไประงับอธิกรณ์นั้นได้ในวันใดวันหนึ่งภายใน ๑๑ เดือน อันเศษยกไว้แต่กัตติกมาสเดือน ๑ คือ แต่แรมค่ำหนึ่งเดือนสิบเอ็ดไป ตราบเท่าถึงเพ็ญเดือนสิบสอง เหลือกว่านั้นเป็นวันสามัคคี นับเป็นวันอุโบสถอย่างหนึ่ง วันสิบสี่ค่ำ ๑ วันสิบห้าค่ำ ๑ จึ่งเป็นวันอุโบสถ ๓ อย่าง เว้นวันอุโบสถ ๓ ประการดั่งนี้แล้ว และกระทำอุโบสถในวันอื่น

ก็ได้ชื่อว่ากระทำในวันอันใช่วันอุโบสถ ภิกษุทั้งหลายวิวาทกันด้วยเหตุน้อย ๆ คือประโยชน์ คือบาตรและจีวรเป็นอาทิ ก็ห้ามอุโบสถและปวารณา ครั้นพิพากษาแล้วจะว่าเราสมัครแล้วจะกระทำสามัคคีอุโบสถนั้น บมิได้ ผิว่ากระทำ ก็ได้ชื่อว่ากระทำในวันอันใช่วันอุโบสถแล

ข้อซึ่งว่าปวารณาในวันอันใช่วันปวารณานั้น วันปวารณามี ๔ อย่าง (๑) คือสามัคคีแห่งสงฆ์อันแตกจากกันด้วยอธิกรณ์ภายในกัตติกมาสเดือนเดียวดังกล่าวแล้ว ในวันใดวันหนึ่งนับเป็นหนึ่ง (๒) คือวันอันสมเด็จพระมหากรุณาธิคุณเจ้าอนุญาตให้เหลื่อมปวารณาออกแล้วและตั้งไว้ อธิบายว่า ภิกษุทั้งหลายอันกระทำหมายมั่น คอยห้ามปวารณาเมื่อวันเพ็ญเดือน ๑๑ ภิกษุเจ้าอาวาสบมิอาจปวารณาได้ ครั้นทรงทราบจึ่งอนุญาตให้เหลื่อมวันปวารณา ต่อวันดับเดือน ๑๑ นั้น ๑ (๓) คือวันเพ็ญเดือนสิบเอ็ด ๑ (๔) คือวันเพ็ญเดือนสิบสอง ๑ เป็นคะรบ ๔ ปวารณาในวันอื่นจากวันปวารณา ๔ วันนี้ แล้วก็ชื่อว่า ปวารณาในวันอันใช่วันปวารณา อนึ่งเกิดวิวาทมาตรน้อยดั่งกล่าวแล้วก็ห้ามปวารณางดไปและระงับลงได้ในวันอื่น จะทำสามัคคีปวารณาก็บมิได้ ผิวกระทำก็ได้ชื่อว่ากระทำในวันอันใช่วันปวารณา ก็เป็นวัตถุพิบัติ

โดยบทว่า **ปฏิปุจฺฉากรณียาทีสุ ปฏิปุจฺฉาทิ กรณเมว วตฺถุ ฯ ตํ วตฺถุํ วินา กตฺตา เตสํ วตฺถุวิปนฺนตา เวทิตพฺพา**

ฯลฯ อิธ ปิ อปฺปมตฺตก วิวาทสฺส วูปสเม สามคฺคึ ปวารณํ กาตุํ น ลพฺภนฺติ กโรนฺเตหิ อปวารณาย ปวารณา กตา โหติ

ประการหนึ่งสงฆ์ให้อุปสมบทบุคคลอันต้องห้าม คือบุคคลมีอายุอันหย่อนกว่า ๒๐ ปี จำพวก ๑ คือบุคคลอันต้องอันติมวัตถุแล้วจำพวก ๑ คืออภัพพบุคคล ๑๑ จำพวก คือกระเทย ๑ เถยยสวาสก ๑ ติตถิยปักกันตก์ ๑ สัตว์ดิรัจฉาน ๑ มาตุฆาตก ๑ ปิตุฆาตก ๑ อรหันตฆาตก ๑ ภิกขุนีทูสก ๑ สังฆเภทก ๑ โลหิตุปปาทก ๑ อุภโตพยัญชนก ๑ เป็น ๑๑ ด้วยกัน ก็เป็นวัตถุพิบัติ บมิเป็นธรรมกรรมแล เหตุพระอัฏฐกถาว่า **อปิจ โอนวีสติวสฺสํ วา อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนปุพฺพํ วา เอกาทสสุ วา อภพฺพปุคฺคเลสุ อญฺญตรํ อุปสมฺปาเทนฺตสฺสาปิ วตฺถุวิปนฺนํ อธมฺมกมฺมํ โหติ ฯ**

เอวํ วตฺถุโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ สิ้นเนื้อความในวัตถุพิบัติเท่านี้

๒. วิบัติด้วยญัตติ

ในกรรมพิบัติด้วยญัตตินั้น มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า กรรมทั้งหลายพิบัติเพราะญัตตินั้นด้วยเหตุ ๕ **วตฺถุํ น ปรามสติ** คือผู้สวดนั้นบมิได้ถือเอาซึ่งวัตถุ ๑ **สํฆํ น ปรามสติ** คือบมิได้ออกชื่อสงฆ์ ๑ **ปุคฺคลํ น ปรามสติ** คือบมิได้ออกชื่อ

บุคคล ๑ **ณตฺตึ น ปรามสติ** คือบมิได้กล่าวญัตติ ๑ **ปจฺฉา ณตฺตึ ฐเปติ** คือตั้งญัตติในภายหลัง ๑

ข้อซึ่งว่าบมิได้ถือเอาซึ่งวัตถุนั้น คือสงฆ์จะกระทำกรรมมีอุปสมบทกรรมเป็นต้นแก่บุคคลผู้ใด และบมิได้ออกชื่อบุคคลผู้นั้น คือ จะพึงกล่าวออกชื่อวัตถุว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข** และกล่าวเว้นวัตถุเสียว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข** ดั่งนี้แล ชื่อว่าบมิได้ออกชื่อวัตถุ

ซึ่งว่าบมิได้ออกชื่อสงฆ์นั้น คือจะพึงกล่าวว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต** และกล่าวว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต อยํ ธมฺมรกฺขิโต** ดั่งนี้ ชื่อว่าบมิได้ออกชื่อสงฆ์

ซึ่งว่าบมิได้ออกชื่อบุคคลนั้น คือบุคคลผู้ใดเป็นอุปัชฌาย์แห่งอุปสัมปทาเปกข์ และบมิได้ออกชื่อบุคคลผู้นั้น คือจะพึงกล่าวว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข** และกล่าวเว้นอุปัชฌาย์เสียว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต อุปสมฺปทาเปกฺโข** ดั่งนี้ ชื่อว่าบมิได้ออกชื่อบุคคล

ข้อซึ่งว่าบมิได้ถือเอาซึ่งญัตตินั้น คือบมิได้ตั้งญัตติเลยทั้งปวง ในญัตติทุติยกรรมก็บมิได้ตั้งญัตติเลย ก็กล่าวอนุสาวนะด้วยกรรมวาจาสิ่งเดียว ในญัตติจตุตถกรรมเล่า ก็บมิได้

ตั้งญัตติก่อน ก็กล่าวอนุสาวนะด้วยกรรมวาจาอย่างเดียวทั้ง ๔ วาระ ดั่งนี้ ก็ชื่อว่าบมิได้ถือเอาซึ่งญัตติแล

ข้อซึ่งว่าตั้งญัตติภายหลังนั้น คือกล่าวอนุสาวนะด้วยกรรมวาจาก่อน ก็กล่าวว่า **เอสา ญตฺติ ขมติ สํฆสฺส ตสฺมา ตุณฺหี เอวเมตํ ธารยามิ** ดั่งนี้ ชื่อว่าตั้งญัตติในภายหลังแล

กรรมพิบัติเพราะญัตติด้วยเหตุ ๕ ประการ ดั่งกล่าวมานี้แล

เหตุพระบาลีว่า **ปญฺจหากาเรหิ ญตฺติโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ วตฺถุํ น ปรามสติ, สํฆํ น ปรามสติ, ปุคฺคลํ น ปรามสติ, ญตฺตึ น ปรามสติ, ปจฺฉา วา ญตฺติ ฐเปติ อิเมหิ ปญฺจหากาเรหิ กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ**

เหตุพระอรรถกถาว่า **วตฺถุํ น ปรามสตีติ ยสฺส อุปสมฺปทาทิกมฺมํ กโรติ ตํ น ปรามสติ ตสฺส นามํ น คณฺหติ ฯลฯ เอวํ ปจฺฉา ญตฺตึ ฐเปติ อิติ อิเมหิ ปญฺจหากาเรหิ ญตฺติโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ**

๓. วิบัติด้วยอนุสาวนะ

ในอนุสาวนพิบัตินั้น พระพุทธฎีกาตรัสว่า กรรมพิบัติเพราะอนุสาวนะด้วยเหตุ ๕ **วตฺถุํ น ปรามสติ** คือบมิได้ออกชื่อวัตถุ ๑ **สํฆํ น ปรามสติ** คือบมิได้ออกชื่อสงฆ์ ๑ **ปุคฺคลํ**

น ปรามสติ คือบมิได้ออกชื่อบุคคล ๑ **อนุสาวนํ หาเปติ** คือยังอนุสาวนะให้เสื่อมเสีย ๑ **อกาเล วา สาเวติ** คือกล่าวอนุ-สาวนะอันใช่ที่ ๑

วัตถุและสงฆ์และบุคคลพึงรู้โดยนัยดั่งกล่าวแล้วในญัตติพิบัตินั้นเถิด แต่ทว่าบมิได้ออกชื่อวัตถุเป็นต้นนั้น คือจะพึงกล่าวออกชื่อผู้จะอุปสมบทว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข** ดั่งนี้ ในอนุสาวนะทั้ง ๓ วาระ ก็บมิได้กล่าวดั่งนั้น กล่าวยกวัตถุเสียว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส** ดั่งนี้ ชื่อว่าบมิได้ออกชื่อวัตถุ ควรจะพึงกล่าว **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต** ก็บมิได้กล่าวดั่งนั้น และกล่าวว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต อยํ ธมฺมรกฺขิโต** ดั่งนี้ ชื่อว่าบมิได้ออกชื่อสงฆ์ ควรจะพึงกล่าวออกชื่ออุปัชฌาย์ว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส** ก็บมิได้กล่าวดั่งนั้น และกล่าวว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ อยํ ธมฺมรกฺขิโต อุปสมฺปทาเปกฺโข** ดั่งนี้ ชื่อว่าบมิได้ออกชื่อบุคคลคืออุปัชฌาย์

ข้อซึ่งว่ายังอนุสาวนะให้เสื่อมเสียนั้น คือบมิได้กล่าวอนุสาวนะด้วยกรรมวาจาโดยประการทั้งปวง คือในญัตติทุติย-กรรมก็ตั้งญัตติสิ่งเดียวเอา ๒ วาระ ในญัตติจตุตถกรรม ก็ตั้งญัตติสิ่งเดียวทั้ง ๔ วาระ บมิได้กล่าวกรรมวาจาเลย ดั่งนี้ ชื่อว่ายังอนุสาวนะให้เสื่อม อนึ่งผู้สวดญัตติทุติยกรรม ตั้งญัตติอัน

หนึ่งแล้ว เมื่อสวดกรรมวาจาอันหนึ่งเล่า และมละเสียซึ่งอักขระก็ดี กระทำซึ่งบทให้เป็นทุรุตต์ คือกล่าวให้ผิดก็ดี ก็ได้ชื่อว่ายังอนุสาวนะให้เสื่อมแท้จริง ในญัตติจตุตถกรรมเล่า ตั้งญัตติอันหนึ่งแล้วแลสวดกรรมวาจาแต่วาระ ๑ ก็ดี ๒ ก็ดี และละเสียซึ่งอักขระ ซึ่งบทก็ดี กล่าวให้ผิดอักขระไปก็ดี ก็ชื่อว่ายังอนุสาวนะให้เสื่อมเสียแท้จริง

อักขรวิธี

เหตุดังนั้น ภิกษุผู้เป็นอาจารย์สวดกรรมวาจา ให้รู้จักประเภทแห่งพยัญชนะ ๑๐ ประการ คือ สิถิล ๑ ธนิต ๑ ทีฆะ ๑ รัสสะ ๑ ครุ ๑ ลหุ ๑ นิคคหิต ๑ สัมพันธ์ ๑ ววัตถิต ๑ วิมุตต์ ๑ เป็นคะรบ ๑๐ ประการ

อักขระที่ ๑ ที่ ๓ มีต้นว่า **ก ค** ในวรรคทั้ง ๕ วรรค วรรคละ ๒ ๆ เป็น ๑๐ อักขระ ชื่อสิถิล ว่าเป็นอักขระอันจะพึงกล่าวด้วยวจีประโยคอันเบา และมิได้หนักบมิได้กระด้าง อักขระที่ ๒ ที่ ๔ มีต้นว่า **ข ฆ** ในวรรคทั้ง ๕ ก็เป็น ๑๐
๖ อักขระชื่อว่า ธนิต ว่าเป็นอักขระอันจะพึงกล่าวด้วยวจีประโยคอันหนักแน่น อักขระอันจะพึงกล่าวด้วยสำเนียงมีกาลอันยาวคือ **อา อี อู เอ โอ** ชื่อว่า ทีฆะ อักขระอันจะพึงกล่าวด้วยสำเนียงมีกาลอันสั้นกึ่งทีฆะ คือ **อ อิ อุ** ชื่อรัสสะ ครุนั้นได้แก่ทีฆสระมี **อา** เป็นต้น กับอักขระอันอาจารย์กระทำให้มีสังโยคไว้หนปลาย

แล้ว และกล่าวว่า **อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตตฺเถรสฺส นกฺขมติ** เป็นอาทิ ลหุก็ได้แก่รัสสสระ มี **อ** เป็นต้น กับอักขระอันอาจารย์บมิได้กระทำ สังโยคไว้หนปลายแล้ว และกล่าวว่า **อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตเถรสฺส น ขมติ** เป็นอาทิดังนี้ อักขระอันอาจารย์ข่มไว้ซึ่งกรณะ คืออุตสาหะอันเปล่งออกซึ่งลำเสียงในฐาน มีคอเป็นต้น บมิได้สลัดออก และกระทำให้กอปรด้วยอนุนาสิกและกล่าวด้วยรอมปากไว้ ชื่อนิคคหิต อักขระอันอาจารย์กระทำซึ่งตัวต้นให้เนื่องเป็นสนธิกันด้วยตัวปลายคือ **ตุณฺหสฺส ตุณฺหิสฺส** เป็นอาทิฉะนี้ ชื่อว่าสัมพันธ์อักขระอันอาจารย์บมิได้กระทำ ให้เนื่องเป็นสนธิกันด้วยบทปลาย และแยกออกเป็นบทเฉทว่า **ตุณฺหิ อสฺส** เป็นอาทิดังนี้ ชื่อว่าววัตถิต ในวิมุตต์นั้น ได้อักขระอันอาจารย์บมิได้ข่มไว้ซึ่งกรณะแล้วสลัดออก บมิได้กระทำให้กอปรด้วยอนุนาสิก และกล่าวด้วยโอษฐอันเผยกว้าง ชื่อว่าวิมุตต์

อาจารย์ผู้สวดกรรมวาจาให้กอปรด้วยปัญญาอันรู้หลักพยัญชนะมีประเภท ๑๐ ประการ ดังกล่าวแล้วนั้น พึงอุตสาหะสำเหนียกให้ถูกต้องตามบังคับไว้ อย่าให้เปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต เปลี่ยนธนิตเป็นสิถิล เป็นอาทิจึ่งควรในที่ควรจะพึงกล่าวว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต** และกระทำ **ต** ให้เป็น **ถ** คือกล่าวว่า **สุณาถุ เม ภนฺเต** ดังนี้ก็ดี ที่ควรจะพึงสวดว่า **ปตฺตกลฺลํ เอสา ญตฺติ** และสวดว่า **ปตฺถกลฺลํ เอสา ญตฺถิ** เป็นอาทิดังนี้ก็ดี ชื่อว่าเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต ที่ควรจะพึงสวดด้วยโอษฐอันเปิดกว้างว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต และเปลี่ยนสวดว่า **สุณนฺตุ เม** ก็ดี ที่ควรจะพึงสวดว่า **เอสา ญตฺติ** และเปลี่ยนสวดให้กอปรด้วยอนุนาสิกว่า **เอสํ ญตฺติ** ดังนี้ก็ดี ชื่อว่าเปลี่ยนวิมุตต์เป็นนิคคหิต กาลเมื่อจะสวดด้วยรอมปาก กอปรด้วยอนุนาสิกว่า **ปตฺตกลฺลํ** และเปลี่ยนสวดด้วยเปิดปาก เป็นวิวัฏฏ์ว่า **ปตฺตกลฺลา** ดังนี้ ชื่อว่าเปลี่ยนนิคคหิตเป็นวิมุตต์ และพยัญชนะ ๔ ประการ ที่ควรจะพึงสวดเป็นสิถิล และเปลี่ยนสวดเป็นธนิตก็ดี ที่ควรจะสวดเป็นธนิต และเปลี่ยนสวดเป็นสิถิลก็ดี เปลี่ยนวิมุตต์เป็นนิคคหิต เปลี่ยนนิคคหิตเป็นวิมุตต์ก็ดี ทั้ง ๔ ประการนี้ กระทำร้ายซึ่งสังฆกรรม ในภายในกรรมวาจา ในพยัญชนะทั้งหลายอื่น ๖ ที่ ทีฆะ เป็นต้นนั้นเล่า เมื่อสวดกรรมวาจาก็ให้กล่าวตามที่ คือที่ทีฆะ ก็ให้กล่าวเป็นทีฆะ ที่รัสสะ ก็ให้กล่าวเป็นรัสสะ ที่ครุ ลหุ ก็ให้กล่าวเป็น ครุ ลหุ ที่สัมพันธ์ ววัตถิต ก็ให้กล่าวเป็น สัมพันธ์ ววัตถิต อย่าได้ยังประเวณีอันมาโดยลำดับให้ฉิบหายเสีย พึงสวดให้ถูกตามที่ ถ้ามิได้กล่าวดั่งนั้น ที่ทีฆะเปลี่ยนเป็นรัสสะ ที่รัสสะเปลี่ยนเป็นทีฆะก็ดี ที่ครุเปลี่ยนเป็นลหุ ที่ลหุเปลี่ยนเป็นครุก็ดี ที่สัมพันธ์เปลี่ยนเป็นววัตถิต ที่ววัตถิตเปลี่ยนเป็นสัมพันธ์ก็ดี ก็เป็นโทษในอักขระที่กล่าวผิดนั้น และพยัญชนะ ๖ ประการเบื้องปลายนี้ จะกระทำร้ายกรรมให้กำเริบถึงพิบัตินั้นหาบมิได้ โดยพระอรรถกถาว่า **อิมานิ หิ พฺยญฺชนานิ กมฺมํ น**

โกเปนฺติ ในวิมัติ[๑]ว่า จะเปลี่ยนทีฆะเป็นรัสสะเป็นอาทินั้น จะควรหาโทษบมิได้นั้น เลือกที่เป็นตามอนุรูปัฏฐาน จะเป็นทั้งสิ้นหาบมิได้

ใจความว่า พยัญชนะ ๔ คือ สิถิล ๑ ธนิต ๑ นิคคหิต ๑ วิมุตต์ ๑ ถ้ากล่าวให้แปรปรวนเป็นอื่นแล้ว ก็ได้ชื่อว่าทุรุตต์คือกล่าวผิด ถ้าให้สรณคมน์ ๆ ก็ไม่ขึ้น ถ้าสวดกรรมวาจา ๆ ก็กำเริบ เป็นกรรมพิบัติ แต่พยัญชนะ ๖ คือ ทีฆะ ๑ รัสสะ ๑ ครุ ๑ ลหุ ๑ สัมพันธ์ ๑ ววัตถิต ๑ ๖ พยัญชนะนี้จะเปลี่ยนไปบ้าง คือเปลี่ยนทีฆะเป็นรัสสะเป็นอาทิ ในที่ควรก็ไม่เสียกรรม เหมือนหนึ่งที่อันจะพึงกล่าวว่า **ภิกฺขูนํ ภิกฺขูสุ** และกล่าวเป็นรัสสะว่า **ภิกฺขุนํ ภิกฺขุสุ** เป็นอาทิก็ดี ที่ครุ สังโยค คือ **นกฺขมติ อุปสมฺปทาเปกฺโข** และกล่าวเป็นลหุ หาสังโยคบมิได้ คือ **น ขมติ อุปสมฺปทาเปโข** เป็นอาทิดังนี้ก็ดี ก็ควร หาโทษบมิได้ เฉพาะได้แต่ที่อนุรูปัฏฐาน จะควรทั้งสิ้นหาบมิได้ ที่ใช่อนุรูปัฏฐานแล้วก็ไม่ควร เหมือนหนึ่งที่จะว่า **นาโค** เป็นทีฆะ และเปลี่ยนเป็นรัสสะ คือ **นโค** ก็ดีที่จะพึงกล่าวครุคือ **สํโฆ** และเปลี่ยนเป็นลหุว่า **สโฆ** ก็ดี ที่จะพึงกล่าวเป็นสังโยคว่า **ติสฺโส** และเปลี่ยนกล่าวให้หาสังโยคบมิได้ว่า **ติโส** เป็นอาทิดั่งนี้ก็ดี ที่อันจะพึงกล่าวว่า **ยาจติ** และ

---

[๑] วิมติวิโนทนี ฎีกาพระวินัย

เปลี่ยนกล่าวว่า **ยาจนฺติ** เป็นอาทิดั่งนี้ก็ดี อย่างนี้เป็นที่ไม่ควร อย่าสวดเปลี่ยนดั่งนั้น ให้กำหนดจงแน่นอนในที่ควรและบมิควร ในพยัญชนะ ๔ คือ ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ ดั่งนี้ แต่พยัญชนะสองคือ สัมพันธ์ ววัตถิต ควรในที่ทั้งปวงจะสวดเป็นบทสนธิว่า **ตุณฺหสฺส** ก็ดี จะแยกออกเป็นบทเฉทว่า **ตุณฺหิ อสฺส** ก็ดี ก็ควร โดยพระบาลีในบัญจวิมัติว่า **ทีฆํ วตฺตพฺเพ รสฺสนฺติ อาทีสุ ภิกขูนนฺติ วตฺตพฺเพ ภิกฺขุนนฺติ วา พหูสูติ วตฺตพฺเพ พหุสูติ วา นกฺขมตีติ วตฺตพฺเพ น ขมตีติ วา อุปสมฺปทาเปกฺโขติ วตฺตพฺเพ อุปสมฺปทาเปโขติ วา เอวํ อนนุรูปฏฐาเนสุเอว ทีฆรสฺสาทีนํ รสฺสทีฆวเสน ปริวตฺเตตุํ วฏฺฏติ ฯ ปน นาโคติ วตฺตพฺเพ นโคติ วา สํโฆติ วตฺตพฺเพ สโฆติ วา ติสฺโสติ วตฺตพฺเพ ติโสติ วา ยาจตีติ วตฺตพฺเพ ยาจนฺตีติ วา เอวํ อนนุรูปฏฺฐาเนสุ วฏฺฏนฺติ**

ภิกษุจะเป็นอาจารย์ให้พระสรณคมน์ และสวดกรรมวาจา พึงศึกษาสำเหนียกในอักขระ โดยนัยอันกล่าวมานี้จงทุก ๆ รูป จึ่งจะเป็นเคารพในสังฆกรรมทั้งปวงดั่งนี้แล

๔. วิบัติด้วยสีมา

ในกรรมพิบัติเพราะสีมานั้น ด้วยเหตุ ๑๑ ประการ คือ ผูกสีมาเล็กนักบมิพอภิกษุนั่งเป็นปริมณฑลได้ ๒๑ รูป ๑ คือ ผูกสีมาใหญ่ยิ่งนักล่วงเกิน ๓ โยชน์ออกไป ตั้งแต่เส้นผมหนึ่ง

ขึ้นไป ๑ คือผูกสีมามีนิมิตขาด บมิได้สืบถึงกัน ชื่อขัณฑ-นิมิต ๑ คือผูกสีมาเอาเงาภูเขา เป็นต้นเป็นนิมิต ๑ คือผูกสีมาบมิได้กำหนดนิมิต ๑ คือกำหนดนิมิตแล้วอยู่ภายนอกนิมิตและสวดผูก ๑ คือผูกสีมาในชาตนที ๑ คือผูกสีมาในสมุทร ๑ คือผูกสีมาในชาตสระ ๑ คือผูกสีมาเจือทับสีมาเก่าพอนั่งได้ ๓ รูป ชื่อ สัมภิน ๑ คือผูกรวมสีมาเก่าตั้งแต่พอนั่งได้ ๔ รูป ขึ้นไป ชื่ออัชโฌตถร ๑ เป็นคะรบสิบเอ็ด

ขัณฑนิมิตมี ๒ ประการ คือวินัยธรถามกำหนดนิมิตตั้งแต่ปุรัตถิมทิศไปโดยลำดับถึงอุตตรานุทิศแล้วก็หยุดไว้ บมิได้ถามกำหนดซ้ำทีแรกกำหนดในปุรัตถิมทิศนั้น ๑ คือสีมาอันกระทำซึ่งต้นไม้อันมีแก่นภายนอกและหลักตออันบมิควรจะเป็นนิมิตได้ก็ดี และกองฝุ่นกองทรายก็ดี อันใดอันหนึ่งก็ดี เป็นนิมิตในระหว่างขั้นนิมิตที่ควรนั้นแล้วก็สวดผูก ๑ ก็ชื่อว่าขัณฑ-นิมิต และสีมาอันผูกในที่ ๑๑ แห่งนี้ บมิเป็นอันผูกเหมือนกันกับคามเขต ภิกษุสงฆ์นั่งทำกรรมในสีมา ๑๑ นั้น กรรมก็กำเริบพิบัติไปด้วยสีมาพิบัติแล

เหตุพระบาลีว่า **เอกาทสหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ อติขุทฺทกํ สีมํ สมฺมนฺนติ ฯลฯ สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรติ** เหตุพระอรรถกถาว่า **อิมา เอกทสปิ สีมา คามกฺเขตฺตสทิสา เอว ตาสุ นิสีทิตฺวา กตํ กมฺมํ กุปฺปติ**

๕. วิบัติด้วยปริสะ

ในกรรมพิบัติด้วยปริสะนั้น พระบาลีว่า **ทฺวาทสหา-กาเรหิ ปริสโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ** ว่ากรรมพิบัติด้วยปริสะนั้นด้วยเหตุ ๑๒ ประการ คือกรรมอันภิกษุ ๔ รูปจะพึงกระทำชื่อจตุวัคคกรณกรรม ดั่งผูกสีมาเป็นอาทิ ภิกษุ ๔ รูปเฉพาะเอาแต่ที่เป็นปกตัตต์ คือบมิได้มีผู้ยกวัตรและให้ออกจากหมู่สงฆ์ และมีศีลบริสุทธิ์นั้น เป็นกัมมับปัตตะคือควรแก่กรรมเป็นเจ้าของกรรม จะนำฉันทะนำปาริสุทธิ ฉันทะปาริสุทธิก็บมิมา ที่เหลือกว่านั้น แม้ว่าจะมีประมาณพันหนึ่งก็ดี ถ้ามีสังวาสเสมอกันอยู่ในสีมาอันเดียวกันแล้ว ก็เป็นฉันทารหะ คือควรแก่นำฉันทะทั้งสิ้น ให้ฉันทะปาริสุทธิมาแล้วตัวจะมาก็ดีบมิได้มาก็ดี กรรมอันสงฆ์กระทำนั้น ก็ตั้งอยู่เป็นอันดี อนึ่งสงฆ์กระทำกรรมมีปริวาสกรรมเป็นต้นแก่ภิกษุรูปใด ภิกษุรูปนั้นบมิเป็นกัมมับปัตตะบมิเป็นฉันทารหะ แต่ทว่าจะเรียกว่ากัมมารหะ นั้นได้ เหตุว่าสงฆ์กระทำซึ่งบุคคลผู้นั้นเป็นวัตถุที่เกิดแห่งกรรมแล้ว และกระทำซึ่งกรรมนั้น และภิกษุ ๔ รูปซึ่งเป็นกัมมับปัตตะดั่งว่าแล้วนั้น บมิได้มาสู่ที่ประชุมหัตถบาสพร้อมกัน ที่ควรแก่ฉันทะก็มิได้นำฉันทะมา และมีภิกษุอยู่เฉพาะหน้าทักท้วงห้ามอันนี้นับเป็น ๑

อนึ่งภิกษุ ๔ รูปซึ่งเป็นกัมมับปัตตะ มาสู่หัตถบาส

พร้อมกัน แต่ที่เหลือกว่านั้น ควรให้ฉันทะก็บมิได้นำฉันทะมา และมีผู้ห้ามดั่งว่าแล้วนั้นนับเป็น ๑

อนึ่งภิกษุ ๔ รูปเป็นกัมมับปัตตะนั้นมาพร้อม ที่เหลืออยู่ควรแก่ฉันทะ ก็นำฉันทะมาแล้ว แต่มีผู้ห้ามดั่งว่าแล้ว ก็นับเป็น ๑

เป็น ๓ ประการด้วยกัน แต่ในจตุวัคคกรณกรรม, ในปัญจวัคคกรณกรรมก็ดี ในทสวัคคกรณกรรมก็ดี ในวีสติวัคคกรณกรรมก็ดี ก็มีอาการละสาม ๆ เหมือนกัน จึ่งเป็นอาการกรรมพิบัติด้วยปริสะ ๑๒ ด้วยกันแล

โดยพระบาลีว่า **จตุวคฺคกรเณ กมฺเม ยาวติกา ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา เต อนาคตา โหนฺติ ฯลฯ สมฺมุขี ภูตา ปฏิกฺโกสนฺติ** เหตุพระอรรถกถาว่า **ตตฺถ ปกตตฺตา กมฺมปฺปตฺตาติ จตุวคฺคกรเณ กมฺเม จตฺตาโร ปกตฺตตา ฯลฯ ตสฺมา กมฺมารโหติ วุจฺจติ ฯ เสสกมฺเมสุ จ เอเสว นโย.**

กรรมสมบัติ

ในกรรมสมบัตินั้น พึงพิจารณาดูลักษณะอันพ้นจากวัตถุพิบัติดั่งว่าแล้ว และญัตติพิบัติ ๕ และอนุสาวนพิบัติ ๕ และสีมาพิบัติ ๑๑ และปริสพิบัติ ๑๒ ดุจกล่าวแล้วก็เป็นกรรมสมบัติ แปลกกันแต่ที่ปริสพิบัติ ปริสสมบัติ ในปริสพิบัติโดยอาการ ๑๒ ในปริสสมบัติ ได้แต่ ๔ คือ กรรมอันจะพึงกระทำด้วย

สงฆ์มีวัคค์ ๔ ภิกษุ ๔ รูป ซึ่งเป็นปกตัตต์ เป็นกัมมับปัตตะ ก็มาพร้อมกัน ที่เป็นปกตัตต์เหลือกว่านั้นเป็นสมานสังวาสอยู่ในสีมาอันเดียวกัน เป็นฉันทารหะ ก็นำฉันทะมา และบมิได้มีผู้ห้ามเฉพาะหน้าดั่งนี้ นับเป็นปริสสมบัติ ๑ ในปัญจวัคคกรณกรรมก็ดี ทสวัคคกรณกรรมก็ดี วีสติวัคคกรณกรรมก็ดี ก็ได้กรรมสมบัติและหนึ่ง ๆ เป็นกรรมสมบัติ ๔ ด้วยกัน แปลกกันแต่ว่า ในปัญจวัคคกรณกรรมนั้น ภิกขุปกตัตต์ ๕ รูปเป็นกัมมับปัตตะ ในทสวัคคกรณกรรมนั้น ภิกขุปกตัตต์ ๑๐ รูปเป็นกัมมับปัตตะ วีสติวัคคกรณกรรมนั้น ภิกขุปกตัตต์ ๒๐ รูปเป็นกัมมับปัตตะ แปลกกันแต่เท่านี้ ลักขณะฉันทารหะและมิได้มีผู้ห้ามนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง กรรมพิบัติก็ดี กรรมสมบัติก็ดี จะได้พร้อมทั้ง ๕ ก็เฉพาะได้แต่ญัตติทุติยกรรม และญัตติจตุตถกรรมในอปโลกนกรรมนั้นมีกรรมพิบัติกรรมสมบัติแต่ละสาม ๆ คือวัตถุ ๑ สีมา ๑ ปริสะ ๑ เว้น ๒ คือญัตติ อนุสาวนะ ในญัตติกรรมก็ได้วิบัติสมบัติแต่ละสี่ ๆ เพราะว่าเว้นแต่อนุสาวนะสิ่งเดียวแล

และกรรมวินิจฉัยนี้ ปรารภแต่เมื่อวัน ๑ เดือน ๘ ทุติยาษาธ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลูนักษัตรนพศก เสร็จในวัน ๔ เดือน ๙ ขึ้นค่ำ ๑ พระพุทธศักราชล่วงได้ ๒๓๖๐ พระวัสสากับเศษ ๓ เดือน ๑๐ วัน ขอแผ่กุศลนี้ไปแก่สรรพสัตว์ทั้งปวง จงพ้นจากสรรพภัยพยาธิ อุปัทวะ อันตราย จงมีความยินดี

ส้องเสพซึ่งพระสัทธรรมรศแห่งสมเด็จพระสรรเพชญพุทธเจ้า หนึ่งโสดอันว่าความดำริในการกุศลแห่งสัตว์ทั้งปวง จงสำเร็จดั่งมโนรถ อนึ่ง ขอให้พระสัทธรรมเจ้า จงเจียรัฏฐิติการสิ้นกาลช้านาน อนึ่ง ขอให้วัสสวลาหกจงยังฝนให้ตกชอบฤดูกาล ให้ฝูงประชากรอิ่มไปด้วยผลธัญญาหารจงทุกเมื่อ ขอให้สมเด็จพระมหากษัตราธิราช กับทั้งประยูรวงษาพระราชมเหสีและราชบุตรธิดา และเสนาพฤฒามาตย์ จงเจริญสิริสวัสดิสุขสุภผลทุก ๆ อิริยาบถ ที่ฆายุแล้ว จงทรงพระกรุณาบำรุงฝูงประชาข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขโดยธรรม ด้วยอานุภาพกุศลอันเกิดแต่บุญกิริยา คือรจนาเนื้อความกรรมวินิจฉัยนี้เถิด

โอวาทานุสาสนี

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช (มี)

และ

สมเด็จพระพนรัตน (อาจ)

□ □ □

สิริศุภมัสดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ ๒๓๕๙ พระวัสสา เศษสังขยาล่วงได้ ๙ เดือน กับ ๗ วัน ปัจจุบันวัน ๑ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีชวดอัฏฐศก

อาตมภาพสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัตน รับอาราธนาพระองค์สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร สมเด็จบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงพระปรารภเพื่อจะทนุบำรุงพระบวรพุทธสาสนา ให้วัฒฒนาการรุ่งเรืองไปในเบื้องน่า ให้เปนหิตานุหิตะประโยชน์แก่พุทธบุตรทั้งปวง จึ่งอาราธนาให้ประทานโอวาทไว้ เปนทางวัตตะปฏิบัติศึกษาเล่าเรียน

ด้วยภิกษุสามเณรทุกวันนี้ เกิดกำเริบกระทำอนาจารเปนการหยาบช้าลามกมลทินในพระพุทธสาสนา เปนอันมากกว่ามากยิ่งนัก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่า มิได้ศึกษาให้รู้จักลักษณะ

พระจตุปาริสุทธิศีล ๔ ประการ แต่สำนักแห่งพระอุปัชฌาย์อาจารย์ ฝ่ายพระอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ให้อุปสมบทบรรพชานั้นเล่า ครั้นแล้วก็มักปล่อยให้ไปแต่ลำพังอำเภอใจ มิได้กำชับให้มีผู้มารับเอาภาระธุระช่วยสั่งสอนแทนตัว ก็พากันเสื่อมจากวัตตะปฏิบัติทั้งอุปัชฌาย์อาจารย์และศิษย์ทั้งปวง เปนอย่างนี้โดยมาก ฝ่ายศิษย์ที่ไปจากสำนักแห่งพระอุปัชฌาย์อาจารย์นั้นเล่า ก็ไปเที่ยวอยู่แต่ตามลำพังตน หามีผู้ใหญ่จะบังคับบัญชาให้อยู่ในอำนาจโอวาท ให้ปฏิบัติโดยสมณสารูปได้ไม่ ก็ไม่รู้จักที่หนักที่เบาในระหว่างสิกขาบทน้อยใหญ่ โดยที่สุดแต่พระไตรสรณาคมน์ก็หารู้จักไม่ พระบาฬีปัจจเวกขณ์ มีต้นว่า ปฏิสํขา โย และอัช์ชมยา ก็ว่าผิดบ้างถูกบ้าง ดูอาการเห็นประหนึ่งว่าไม่ได้ปัจจ-เวกขณ์นั้นเสียโดยมาก

อนึ่งกิจที่จะพินทุอธิฏฐานบาตรและจีวรเล่า ก็หาเข้าใจไม่ ก็มีแต่จะฝ่าฝืนพระพุทธจักร ย่ำยีสิกขาบทให้ต้องอาบัติน้อยใหญ่ทุกวันไป ดูอาการเสมือนกระบือตาบอดเที่ยวอยู่ในป่าไม่รู้จักที่ชัฎที่เตียนเปนอาทิ ไม่เอื้อเฟื้อยำเยงพระพุทธจักรอาณาจักร คบกันกระทำทุจริตทุราชีพต่าง ๆ ให้เปนอันตรายเศร้าหมองในพระพุทธสาสนาโดยมาก จึ่งให้มีโอวาทประกาศกำชับให้ไว้แก่พระราชาคณะฐานานุกรมฝ่ายคามวาสีอรัญวาสีและเจ้าอธิการแขวงจังหวัดเมืองเอกเมืองโท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง ว่าแต่นี้สืบไปเบื้องน่าให้พระราชาคณะ

ฐานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อย และเจ้าอธิการทั้งปวง ตั้งใจเคารพในพระพุทธสาสนา อุตสาหะสั่งสอนภิกษุและสามเณรให้ตั้งอยู่ในพระจตุปาริสุทธิศีล

อนึ่ง พระภิกษุผู้มีวัสสามากควรที่จะเปนอุปัชฌาย์ ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรนั้นเล่า ก็พึงศึกษาให้เข้าใจในองค์แห่งอุปัชฌาย์ แต่ในปัจฉิมบัญจก ๕ คือรู้จักอาบัติ ๑ รู้จักอนาบัติ ๑ รู้จักครุกาบัติ ๑ รู้จักลหุกาบัติ ๑ และมีวัสสาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป ๑ เปนคำรบ ๕ ดังนี้

อนึ่งให้รู้จักอภิสมาจาริยวัตต์และขันธวัตต์ และรู้ซึ่งลักษณะสังฆกรรม มีอุโบสถกรรมและปวารณากรรมเปนต้น เมื่อรู้ฉนี้แล้วจะอยู่ในที่ใด ก็ควรเปนที่พึ่งแก่กุลบุตรในพระพุทธสาสนาได้ และประกอบไปด้วยคุณที่สุดข้างน้อยดังกล่าวมานี้ จึ่งควรเปนอุปัชฌาย์ให้บรรพชาและอุปสมบท เปนอาจารย์ให้นิสสัยแก่กุลบุตรได้ ถ้ามิได้ประกอบไปด้วยคุณ เห็นปานดังนี้ และเปนอุปัชฌาย์และให้นิสสัย ก็ไม่พ้นอาบัติทุกกฏเลย ก็จะพากันสะสมไปด้วยอาบัติ เปนสัคคาวรณ์มัคคาวรณ์

อนึ่งพระอุปัชฌาย์อาจารย์ ผู้ประกอบไปด้วยคุณดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรแล้ว ก็พึงให้กุลบุตรนั้นอยู่ศึกษาเล่าเรียนอภิสมาจาริยวัตต์ในสำนักแห่งตนกว่าจะถ้วนห้าพระวัสสาตามบุราณจารีต ถ้าอยู่มิได้ในสำนักแห่งพระอุปัชฌาย์ ด้วยเหตุมีต้นว่าขัดสนด้วยที่เล่าเรียน จะไป

เล่าเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระในที่อื่น ก็พึงให้เจ้าภิกษุนั้นอำลาไป ขอนิสสัยอยู่ในสำนักแห่งอาจารย์อื่น ที่ควรจะสงเคราะห์ตนได้ด้วยธุระสองประการ จึ่งจะคุ้มอาบัติได้ ถ้าไม่ขอนิสสัยอยู่แล้ว ก็ไม่พ้นอาบัติเลย ต้องอาบัติทุก ๆ วันไป ต่อเมื่อใดมีวัสสาได้ห้าแล้ว และรู้จักสังฆกรรมอุโบสถกรรม ทรงพระปาติโมกข์และกำหนดอาบัตติขันธ์ และครุกาบัติลหุกาบัติเปนอาทิดังนี้ได้ จึงจะพ้นจากนิสสัยวัตต์จะอยู่ตามลำพังตนได้แล

และข้อซึ่งว่าให้ศึกษาในพระจตุปาริสุทธิศีลนั้น จตุปาริสุทธิศีลมีประเภท ๔ คือปาติโมกขสังวรศีล ๑ อินทริยสังวรศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑ เปน ๔ ด้วยกัน

และปาติโมกขสังวรศีลนั้น คือสิกขาบท ๒๒๐ คือปาราชิก ๔ สํฆาทิเสส ๑๓ อนิยต ๒ นิสสัคคิยปาจิตติยะ ๓๐ ขุททกปาจิตติยะ ๙๒ ปาฏิเทสนิยะ ๔ เสขิยวัตต์ ๗๕ เข้ากันเปน ๒๒๐ ผสมกับด้วยอธิกรณสมถะ ๗ จึงเปน ๒๒๗ ในปาติโมกข์จัดเปนอาบัตติขันธ์ ๗ กอง คือปาราชิกกอง ๑ สํฆาทิเสสกอง ๑ ถุลลัจจัยกอง ๑ ปาจิตติยะกอง ๑ ปาฏิเทสนิยะกอง ๑ ทุกกฏกอง ๑ ทุพภาสิตกอง ๑ และปาราชิกนั้นต้องแล้ว ก็ขาดจากภิกษุภาวะ ต้องชำระด้วยปฏิญาณตัว ออกเสียจากสมณเพศจึงพ้นจากโทษ คือห้ามสวรรค์และมรรคผลและฌานสมาบัติ สํฆาทิเสสนั้นครั้นต้อง

แล้ว ก็พึงชำระด้วยอยู่บริวาสกรรม และอาบัตติขันธ์ ๕ ที่เหลือกว่านั้นพึงชำระด้วยเทสนาคือสำแดงอาบัติ อาการที่สำแดงอาบัติและอาบัติจะตกนั้น คือให้คิดว่าอาตมาจะสำรวมต่อไป จะไม่ฝ่าพุทธอาชญาในเบื้องน่า อาบัติจึ่งจะตก ถ้ายังไม่ปลงอุตสาหะ ยังคิดว่าจะกระทำต่อไป แม้ว่าเทศนาอาบัติก็ไม่ตก ก็จะหมกมุ่นเปนสัคคาวรณ์มัคคาวรณ์ ครั้นดับจิตรแล้วก็จะไปบังเกิดในนรกและเปตวิสัยเปนอาทิ เหตุดังนั้นสมณะในพระพุทธสาสนา พึงอุตสาหะศึกษาในพระปาติโมกข์ ให้รู้จักอาบัตติขันธ์ จะได้รักษาศีลแห่งตน เมื่อไม่มีอุตสาหะให้รู้จักกองศีลแล้ว ก็มิอาจเพื่อจะรักษาศีลได้ดุจหนึ่งนายโคบาลไม่รู้จักฝูงโคว่ามากน้อยเท่าใด ก็มิอาจเพื่อจะรักษาโคนั้นได้ เมื่อภิกษุมีอุตสาหะเล่าเรียนพระปาติโมกข์ และปฏิบัติตามพระปาติโมกขสังวรศีลเปนอันดีแล้ว พระอธิสีลสิกขาก็บริบูรณ์แก่ภิกษุนั้นแล

และอินทริยสังวรศีลนั้น คือให้สำรวมรักษาอินทรีย์ทั้ง ๖ คือจักขุนทรีย์ ๑ โสตินทรีย์ ๑ ฆานินทรีย์ ๑ ชิวหินทรีย์ ๑ กายินทรีย์ ๑ มนินทรีย์ ๑ เปนคำรบ ๖ ด้วยกัน รักษาจักขุนทรีย์นั้น คือเมื่อแลเห็นอารมณ์มีรูปสัตรีเปนอาทิด้วยจักขุ ก็ให้มีสติรักษา อย่าให้เกิดอกุศลธรรมอันลามกมีอภิชฌาและโทมนัสเปนประธาน ครอบงำน้ำจิตรได้ คือเห็นรูปที่งาม ก็อย่าให้ถือเอาซึ่งนิมิตต์ คือกำหนดว่าหญิงเปนอาทิ

แล้วอย่าให้ถือเอาโดยอนุพยัญชนะว่า ผมงามมืองามเปนอาทิ อันเปนเหตุจะให้เกิดอภิชฌาคือโลภ ถ้าเห็นรูปที่ชั่วที่ลามก ก็อย่าให้เกิดโทมนัส คือความโกรธ พึงปฏิบัติเพื่อจะรักษาจักขุนทรีย์ฉนี้ เมื่อได้ฟังเสียงที่เพราะก็ดี มิได้เพราะก็ดีด้วยโสตให้มีสติรักษา อย่าให้เกิดบาปธรรมดังกล่าวแล้ว ครอบงำน้ำจิตรได้ เมื่อได้รับเอาซึ่งคันธารมณ์คือกลิ่นดีชั่วก็ดีด้วยฆานะก็ให้มีสติรักษา อย่าให้เกิดบาปธรรมเข้าครอบงำน้ำจิตรได้ เมื่อได้บริโภครสารมณ์คือโภชนาหารดีชั่วก็ดี ด้วยชิวหินทรีย์คือลิ้นก็ให้มีสติสำรวม อย่าให้เกิดบาปธรรมครอบงำน้ำจิตรได้ เมื่อได้สัมผัสถูกต้องซึ่งโผฏฐัพพารมณ์ คือเครื่องสัมผัสมีผ้านุ่งผ้าห่มที่หยาบที่ละเอียดเปนอาทิ ก็ดีด้วยกาย ก็ให้มีสติสำรวมรักษาอย่าให้บาปธรรมดังกล่าวแล้ว ครอบงำน้ำจิตรได้ เมื่อตรึกถึงธรรมารมณ์ ด้วยมนินทรีย์คือมโนทวารจิตร ก็ให้มีสติรักษาจิตร อย่าให้อกุศลอันลามกเกิดครอบงำน้ำจิตรได้ สภาวะปฏิบัติรักษาสำรวมทวารทั้ง ๖ มิให้อกุศลธรรมครอบงำน้ำจิตรได้ดังกล่าวมานี้แล ได้ชื่อว่าอินทริยสังวรศีล และอินทริยสังวรศีลนี้ ชื่อว่าสังวรสุทธิ ว่าบริสุทธิด้วยสำรวม ถ้าประมาทไปไม่ได้สำรวม คือจิตรกำหนัดและขึ้งเคียดในอารมณ์ มีรูปเสียงเปนอาทิเมื่อใด อินทริยสังวรศีลก็ขาดเมื่อนั้น ครั้นกลับมีสติสำรวมอธิฏฐานจิตรว่า **“น ปุเนวํ กริส์สามิ”** อาตมาจักมิได้กระทำดังนี้ต่อไป อินทริยสังวรศีลก็คืนเปนปรกติ บริบูรณ์

ดังเก่าแล

และอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น คือให้เว้นจากเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาอาชีวะ อันเปนไปด้วยกุลทูสก คือกระทำร้ายแก่ตระกูลมีประเภท ๘ ประการ คือภิกษุให้ดอกไม้ ๑ ให้ผลไม้ ๑ ให้จุณ ๑ ให้ดิน ๑ ให้ไม้สีฟัน ๑ ให้ไม้ไผ่ ๑ แก่ตระกูลอันใช่ญาติ และเปนหมอรักษาตระกูล ๑ และเปนคนใช้เดินข่าวแห่งตระกูล ๑ เปน ๘ ประการด้วยกัน และเว้นจากเรียนติรัจฉานวิชชาต่าง ๆ คือเรียนคัมภีร์ทำนายองค์ใหญ่น้อย และทำนายอสุนีบาต ทำ-นายสุบิน ทำนายผ้าหนูกัด และเรียนพิธีบูชาไฟ และเรียนดูให้ตั้งที่บ้านที่เรือนไร่นา เปนอาทิก็ดี และเรียนมนต์เรียกงู ปัดพิษงูจะเข็บแมลงป่อง เปนอาทิก็ดี และเรียนทายลักษณะแก้วผ้าไม้เท้าทั้งปวงก็ดี และเรียนทายลักษณะหญิงบุรุษ และกุมารกุมารีและทาสทาสี และลักษณะช้างม้าโคกระบือแพะแกะ เปนอาทิก็ดี และให้ฤกษ์ยาตรา และทำนายการแพ้และชนะในสงครามเปนอาทิก็ดี และทำนายจันทคาหะสุริยคาหะนักขัตตคาหะ และทำนายทิศขุ่นมัว ทำนายแผ่นดินไหว ทำนายเสียงฟ้า และทำนายกาลอันฝนตกดี แลตกบมิดีก็ดี กาลอันเข้าจะถูกจะแพงความกระเษมจะบังเกิด ภัยจะบังเกิดจะบังเกิดโรค และหาโรคบมิได้ และเรียนนับเรียนคะเนเรียนกาพย์โคลง และเรียนให้ฤกษ์การอาวาหมงคลและวิวาหมงคล และการสมัคกันและการพรากจากกัน และเรียนฤกษ์อันทวงหนี้และให้กู้หนี้ และเรียน

วิชชากระทำให้รักให้จำเริญใจ และกระทำให้เกิดสิริ และกระทำให้เสียสิริ และรักษาครรภ์และเรียนมนต์ผูกลิ้นผูกปากเปนอาทิ และเรียนวิชชาลงแหวน และบูชาพระอาทิตย์บูชาพระพรหม และเรียนวิชชาร่ายมนต์น้ำเพลิงออกจากปาก และเรียกสิริเข้าสู่กาย และเรียนมนต์กลับจิตร และเปนหมอดูให้ตั้งเรือน ในที่อันบมิได้กระทำแต่ก่อน และกระทำบวงสรวงเทพยดา และยังผู้อื่นให้ล้างหน้า ให้อาบน้ำชำระกาย เปนวิธีสะเดาะเคราะห์เปนอาทิดังนี้ ล้วนเปนติรัจฉานวิชชาทั้งสิ้น ได้ลาภสักการเพราะกุลทูสก และติรัจฉานวิชชาอย่างนี้มาเลี้ยงชีวิต ก็ตกลงในมิจฉาชีวะ อาชีวปาริสุทธิศีลก็ขาด เมื่อละเว้นจากกุลทูสก ๘ ประการ และติรัจฉานวิชชาดังกล่าวแล้ว และเลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม มีเที่ยวภิกขาจารเปนต้น ควรแก่พุทธานุญาตแล้ว อาชีวปาริสุทธิศีลก็บริบูรณ์ เพราะเหตุว่าอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ ชื่อว่าปริยิฏฐสุทธิ คือชำระด้วยแสวงหาลาภโดยควรนั้นแล

ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น คือพิจารณาซึ่งปัจจัย ๔ ประการ คือจีวรและบิณฑบาต และเสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัช ด้วยธาตุปัจจเวกขณ์ และปฏิกุลปัจจเวกขณ์ และตํขณิกปัจจ-เวกขณ์ อตีตปัจจเวกขณ์ เมื่อรับจีวรให้พิจารณาด้วยธาตุปัจจ-เวกขณ์ และปฏิกุลปัจจเวกขณ์ อันใดอันหนึ่งก็ได้

ในธาตุปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **"ยถาปัจ์จยํ ปวัต์ตมานํ ธาตุมัต์ตเมเวตํ ยทิทํ จีวรํ ตทุปภุญ์ชโก จ**

ปุค์คโล ธาตุมัต์ตโก นิส์สัต์โต นิช์ชีโว สุญ์โญ” แปลว่า **“ยํ อิทํ จีวรํ”** อันว่าจีวรมีผ้าสบงเปนต้นอันใด **“อัต์ถิ”** และมี **“เอตํ จีวรํ”** อันว่าจีวรมีผ้าสบงเปนต้นนั้น **“ธาตุมัต์ตํ เอว”** มาตรว่าเปนแต่ธาตุทั้ง ๔ แท้จริง คือปฐวีธาตุ อาโปธาตุ และเตโชธาตุ วาโยธาตุ ประพฤติเปนไปโดยอันสมควรแก่ปัจจัยตกแต่ง **“ตทุปภุญ์ชโก จ ปุค์คโล”** อันว่าบุทคลคืออาตมาผู้เข้าไปใกล้แล้ว และบริโภคนุ่งห่มซึ่งจีวรนั้น **“ธาตุมัต์ตโก”** มาตรว่าเปนธาตุทั้ง ๔ ใช่สัตวใช่ตัวใช่ตน **“สุญ์โญ”** มีสภาวะสูญเปล่า หาแก่นสารบมิได้ พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าธาตุปัจจเวกขณ์ในจีวรแล

ในปฏิกุลปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **“สัพ์พานิ ปน อิมานิ จีวรานิ อชิคุจ์ฉนิยานิ อิมํ ปูติกายํ ปัต์วา อติวิย ชิคุจ์ฉนิยานิ ชายัน์ติ”** เนื้อความว่าจีวรทั้งปวง มีผ้าสบงเปนต้นนี้ **“อชิคุจ์ฉนิยานิ”** แต่ลำพังมิได้พึงเกลียด **“อิมํ ปูติกายํ ปัต์วา”** ครั้นมาถึงคือนุ่งห่มเข้าในกาย อันเปนเครื่องเปือยเน่านี้แล้ว ผ้านั้นก็เศร้าหมองพึงเกลียดยิ่งนัก พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าปฏิกุลปัจจเวกขณ์แล

เมื่อรับบิณฑบาตนั้น ให้พิจารณาด้วยธาตุปัจจเวกขณ์และปฏิกุลปัจจเวกขณ์อันใดอันหนึ่งก็ควร ธาตุปัจจเวกขณ์นั้นพระบาฬีว่า **“ยถาปัจ์จยํ ปวัต์ตมานํ ธาตุมัต์ตเมเวตํ ยทิทํ ปิณ์ฑปาโต ตทุปภุญ์ชโก จ ปุค์คโล ธาตุมัต์ตโก นิส์สัต์โต**

นิช์ชีโว สุญ์โญ" แปลว่า **"ยํ อิทํ เมาะ โย อยํ ปิณ์ฑปาโต"** อันว่าอาหารทั้งปวงอันใด **"อัต์ถิ"** และมี **"เอตํ เมาะ เอโส ปิณ์ฑปาโต"** อันว่าอาหารทั้งปวงนั้น **"ธาตุมัต์ตํ เอว"** มาตรว่าเปนธาตุทั้ง ๔ แท้จริง หากประพฤติเปนไปโดยอันควรแก่ปัจจัย **"ตทุปภุญ์ชโก จ ปุค์คโล"** อันว่าบุทคลคืออาตมาผู้เข้าไปใกล้แล้วและฉันซึ่งอาหารทั้งปวงนั้น ก็เปนแต่ธาตุทั้ง ๔ ใช่สัตวใช่ตัวใช่ตน มีสภาวะสูญเปล่าหาแก่นสารบมิได้ พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าธาตุปัจจเวกขณ์แล

ปฏิกูลปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **"สัพ์โพ ปนายํ ปิณ์ฑปาโต อชิคุจ์ฉนิโย อิมํ ปูติกายํ ปัต์วา อติวิย ชิคุจ์ฉนิโย ชายติ"** แปลเนื้อความว่า **"อยํ ปิณ์ฑปาโต"** อันว่าอาหารทั้งปวงนี้ แต่ลำพังบมิได้พึงเกลียด ครั้นมาถึงรูปกายอันเน่านี้ คือเข้าไปภายในมุขทวารแล้ว อาหารนั้นก็บังเกิดเปนปฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนัก พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าปฏิกูลปัจจเวกขณ์แล

เมื่อรับเสนาสนะคือที่นอนที่นั่ง มีกุฎีวิหารเตียงตั่งเปนต้นนั้น ให้พิจารณาด้วยธาตุปัจจเวกขณ์ และปฏิกูลปัจจ-เวกขณ์ อันใดอันหนึ่งก็ได้ ธาตุปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **"ยถาปัจ์จยํ ปวัต์ตมานํ ธาตุมัต์ตเมเวตํ ยทิทํ เสนาสนํ ตทุปภุญ์ชโก จ ปุค์คโล ธาตุมัต์ตโก นิส์สัต์โต นิช์ชีโว สุญ์โญ"** แปลว่า **"ยํ อิทํ เสนาสนํ"** อันว่าเสนาสนะคือที่นอนที่นั่งอันใด **"อัต์ถิ"** และมี **"เอตํ เสนาสนํ"** อันว่าเสนาสนะนั้น

มาตรว่าเปนแต่ธาตุทั้ง ๔ แท้จริง ประพฤติเปนไปโดยอันควรแก่ปัจจัยตกแต่ง อันว่าบุทคลคืออาตมาผู้เข้าไปใกล้แล้ว และนอนนั่งในเสนาสนะนั้น ก็มาตรว่าเปนธาตุทั้ง ๔ ใช่สัตวใช่ตัวใช่ตน มีสภาวะสูญเปล่าหาแก่นสารบมิได้ พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าธาตุปัจจเวกขณ์แล

ปฏิกุลปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **"สัพ์พานิ ปน อิมานิ เสนาสนานิ อชิคุจ์ฉนิยานิ อิมํ ปูติกายํ ปัต์วา อติวิย ชิคุจ์ฉนิยานิ ชายัน์ติ"** แปลว่า เสนาสนะคือที่นอนที่นั่งทั้งปวงนี้มิได้พึงเกลียด ครั้นมาถูกต้องซึ่งรูปกายอันเน่านี้แล้ว ก็พึงเกลียดยิ่งนัก และพิจารณาดังนี้ ชื่อว่าปฏิกุลปัจจเวกขณ์แล

เมื่อรับเภสัชคือยา มีต้นว่าสัปปิและนพนิต และน้ำมัน น้ำผึ้งน้ำอ้อย ให้พิจารณาด้วยธาตุปัจจเวกขณ์ แลปฏิกุลปัจจ-เวกขณ์ อันใดอันหนึ่งก็ได้ ธาตุปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **"ยถาปัจ์จยํ ปวัต์ตมานํ ธาตุมัต์ตเมเวตํ ยทิทํ คิลานปัจ์จย-เภสัช์ชปริก์ขาโร ตทุปภุญ์ชโก จ ปุค์คโล ธาตุมัต์ตโก นิส์สัต์โต นิช์ชีโว สุญ์โญ"** แปลว่า **"ยทิทํ เมาะ โย อยํ คิลานปัจ์จยเภสัช์ชปริก์ขาโร"** อันว่ายาอันเปนข้าศึกแกโรคแห่งคนไข้ และรักษาไว้ซึ่งชีวิตอันใด **"อัต์ถิ"** มี อันว่ายานั้นมาตรว่าเปนแต่ธาตุทั้ง ๔ แท้จริง ประพฤติเปนไปโดยอันควรแก่ปัจจัยตกแต่ง อันว่าบุทคลคืออาตมาผู้เข้าไปใกล้แล้วและบริโภคซึ่งยานั้นก็ดี ก็เปนแต่ธาตุทั้ง ๔ ใช่สัตวใช่ตัวใช่ตน มีสภาวะสูญ

เปล่าหาแก่นสารบมิได้ พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าธาตุปัจจเวกขณ์แล

ปฏิกุลปัจจเวกขณ์นั้น พระบาฬีว่า **"สัพ์โพ ปนายํ คิลานปัจ์จยเภสัช์ชปริก์ขาโร อชิคุจ์ฉนิโย อิมํ ปูติกายํ ปัต์วา อติวิย ชิคุจ์ฉนิโย ชายติ"** แปลว่าอันว่ายาอันเปนข้าศึกแก่โรคแห่งคนไข้ และรักษาไว้ซึ่งชีวิตทั้งปวงนี้ แต่ลำพังบมิได้พึงเกลียด ครั้นมาถึงรูปกายอันเน่านี้แล้ว ก็พึงเกลียดยิ่งนัก พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าปฏิกุลปัจจเวกขณ์แล

เมื่อนุ่งห่มจีวรให้พิจารณาดังนี้ว่า **"ปฏิสํขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวามิ ยาวเทว สีตัส์ส ปฏิฆาฏาย อุณ์หัส์ส ปฏิฆาฏาย ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสัม์ผัส์สานํ ปฏิฆาฏาย ยาวเทว หิริโกปินปฏิจ์ฉาทนัต์ถํ"** แปลเนื้อความว่า **"อหํ"** อันว่าอาตมา **"ปฏิสํขา เมาะ ปัจ์จเวก์ขิต์วา"** พิจารณาแล้ว **"โยนิโส"** ด้วยอุบาย **"ปฏิเสวามิ"** ส้องเสพบัดนี้คือนุ่งและห่ม **"จีวรํ"** ซึ่งผ้าทั้งปวงมีผ้าสบงเปนต้น และอาตมานุ่งห่มซึ่งผ้าทั้งปวงนี้ เพื่อประโยชน์จะบรรเทาเสียซึ่งเย็น อันบังเกิดแต่กำเริบแห่งธาตุภายใน และแปรปรวนแห่งฤดูภายนอกเปนกำหนด หนึ่งเพื่อประโยชน์จะบรรเทาเสียซึ่งร้อน อันบังเกิดแต่เพลิงมีไฟป่าเปนต้นเปนกำหนด หนึ่งเพื่อจะป้องกันเสียซึ่งสัมผัสแห่งเหลือบและยุง และลมและแดด และทีฆชาติมีงูเปนต้นเปนกำหนด หนึ่งเพื่อประโยชน์จะปิดบังซึ่งที่คับแคบนั้น ๆ เปนกำหนดแท้จริง พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าตํขณิกปัจจเวกขณ์ คือพิจารณาในขณะ

เมื่อนุ่งห่มจีวรนั้น

ถ้าลืมสติไปไม่ได้พิจารณาด้วยตํขณิกปัจจเวกขณ์ พึงให้พิจารณาด้วยอตีตปัจจเวกขณ์ภายหลังในวันนั้นว่า **"อัช์ชมยา อปัจ์จเวก์ขิต์วา ยํ จีวรํ ปริภุต์ตํ ตํ ยาวเทว สีตัส์ส ปฏิฆาฏาย ฯลฯ ปฏิจ์ฉาทนัต์ถํ"** แปลว่า **"ยํ จีวรํ"** อันว่าผ้าทั้งปวงมีผ้าสบงเปนต้นอันใด **"มยา"** อันอาตมา **"อปัจ์จเวก์-ขิต์วา"** มิได้พิจารณาแล้ว **"ปริภุต์ตํ"** นุ่งห่มแล้ว **"อัช์ช"** ในวันนี้ **"ตํ จีวรํ"** อันว่าผ้านั้น **"มยา"** อันอาตมา **"ปริภุต์ตํ"** นุ่งห่มแล้ว **"ยาวเทว สีตัส์ส ปฏิฆาฏาย"** เพื่อจะบรรเทาเสียซึ่งเย็น อันบังเกิดแต่กำเริบแห่งธาตุภายใน และแปรปรวนแห่งฤดูภายนอกเปนกำหนดแท้จริง ข้างปลายนั้นเหมือนว่าแล้วในตํขณิกปัจจ-เวกขณ์

เมื่อฉันบิณฑบาตให้พิจารณาดังนี้ว่า **"ปฏิสํขา โยนิโส ปิณ์ฑปาตํ ปฏิเสวามิ เนว ทวาย น มทาย น มัณ์ฑนาย น วิภูสนาย ยาวเทว อิมัส์ส กายัส์ส ฐิติยา ยาปนาย วิหึสุปรติยา พ์รห์มจริยานุค์คหาย อิติ ปุราณัญ์จ เวทนํ ปฏิหํขามิ นวัญ์จ เวทนํ น อุป์ปาเทส์สามิ ยาต์รา จ เม ภวิส์สติ อนวัช์ชตา จ ผาสุวิหาโร จาติ"** แปลเนื้อความว่า อาตมาพิจารณาด้วยปัญญาแล้วและฉันบัดนี้ ซึ่งบิณฑบาตคืออาหารทั้งปวง และอาตมาฉันบิณฑบาตบัดนี้ เพื่อเหตุจะเล่นดังน้ำใจแห่งคนทั้งหลาย มีทารกชาวบ้านเปนต้นหามิได้ เพื่อเหตุจะมัวเมาอาศรัยซึ่งกำลังแล้ว

และบังเกิด เมาะว่าฉันเพื่อจะให้เกิดกำลังกาย ดังน้ำใจแห่งคนปล้ำคนมวยเปนต้นก็หาบมิได้ เพื่อภาวะจะให้เต็มแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย ดังน้ำใจแห่งหญิงชาวใน และหญิงแพศยาก็หาบมิได้ เพื่อจะให้ฉวีวรรณผ่องใส ดังน้ำใจแห่งนักเลงฟ้อนและนักเลงโลดเต้นเปนต้นก็หามิได้ **"ยาวเทว อิมัส์ส กายัส์ส ฐิติยา"** อาตมาฉันอาหารทั้งปวง เพื่อประโยชน์จะให้ตั้งมั่น คือสืบเนื่องแห่งรูปกายนี้ และจะยังชีวิตอินทรีย์ให้เปนไปสิ้นกาลช้านาน หนึ่งจะระงับเสียซึ่งความลำบากคืออยากอาหาร และจะอนุเคราะห์แก่เล่าเรียนซึ่งสาสนะพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์เปนกำหนด หนึ่งอาตมาจะบรรเทาเสียซึ่งทุกขเวทนาอันเก่า อันเกิดแต่ความอยากด้วยฉันบิณฑบาตนี้ จะมิให้บังเกิดทุกขเวทนาอันใหม่ อันจะบังเกิดเพราะฉันอาหารเกินกว่าประมาณเมื่อแหละอาตมาฉันอาหารพอประมาณดังนี้แล้ว อันว่าประพฤติเปนไปสิ้นกาลช้านานแห่งรูปกาย ก็จะบังเกิดมีแก่อาตมา อันว่าสภาวะปราศจากโทษทั้งหลาย อันบังเกิดแต่คร้านกายและคร้านจิตร มิให้ยินดีในที่กระทำเพียรฝ่ายกุศล อันนักปราชญ์ติเตียนเปนต้น เพราะบริโภคอาหารมิได้รู้ประมาณ ก็จะบังเกิดมีแก่อาตมา อันว่าสภาวะอยู่สบายในอิริยาบถทั้ง ๔ ก็จะพึงมีแก่อาตมา เพราะบริโภคอาหารพอประมาณนั้น พิจารณาดังนี้ชื่อว่า ตํขณิกปัจจเวกขณ์ในบิณฑบาตแล

ถ้าในขณะเมื่อฉันนั้นลืมสติไป มิได้ปัจจเวกขณ์ พึง

พิจารณาภายหลังในวันนั้น ด้วยอตีตปัจจเวกขณ์ดังนี้ว่า **"อัช์ชมยา อปัจ์จเวก์ขิต์วา โย ปิณ์ฑปาโต ปริภุต์โต โส เนว ทวาย ฯลฯ ผาสุวิหาโร จาติ"** แปลว่าบิณฑบาตอันใด อันอาตมามิได้พิจารณาและบริโภคแล้วในวันนี้ และบิณฑบาตนั้นอาตมาบริโภค เพื่อเหตุจะเล่นดังน้ำใจแห่งคนทั้งหลาย มีทารกชาวบ้านเปนต้นก็หามิได้แท้จริง ข้างปลายเหมือนว่าแล้วในตํขณิกปัจจ-เวกขณ์

เมื่อนอนนั่งในเสนาสนะมีกุฎีวิหารเปนต้น ให้พิจารณาดังนี้ว่า **"ปฏิสํขา โยนิโส เสนาสนํ ปฏิเสวามิ ฯลฯ ปฏิสัล์ลาน-รามัต์ถํ"** แปลว่าอาตมาพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว และนอนนั่งในเสนาสนะ และอาตมานอนนั่งในเสนาสนะบัดนี้ เพื่อจะบรรเทาเสียซึ่งเย็น อันบังเกิดแต่กำเริบแห่งธาตุภายใน และแปรปรวนแห่งฤดูภายนอก และจะป้องกันเสียซึ่งสัมผัสแห่งเหลือบและยุง และลมและแดด และทีฆชาติมีงูเปนต้นเปนกำหนดอันหนึ่ง เพื่อประโยชน์จะบรรเทาเสียซึ่งอันตราย คือฤดูแปรปรวนและอยู่สบายแต่ผู้เดียวเปนกำหนด พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าตํขณิกปัจจเวกขณ์ คือพิจารณาเมื่อนอนนั่งในเสนาสนะนั้น

ถ้าลืมสติไปมิได้พิจารณาในขณะนั้น ให้พิจารณาภายหลังในวันนั้นดังนี้ว่า **"อัช์ช มยา อปัจ์จเวก์ขิต์วา ยํ เสนาสนํ ปริภุต์ตํ ตํ ยาวเทว สีตัส์ส ปฏิฆาฏาย ฯลฯ ปฏิสัล์ลาน-รามัต์ถํ"** แปลว่า **"ยํ เสนาสนํ"** อันว่าที่นอนและที่นั่งอันใด

"มยา" อันอาตมา **"อปัจ์จเวก์ขิต์วา"** มิได้พิจารณาแล้ว **"ปริภุต์ตํ"** บริโภคคือนอนและนั่งแล้ว **"อัช์ช"** ในวันนี้ **"ตํ เสนาสนํ"** อันว่าที่นอนและที่นั่งนั้น **"มยา"** อันอาตมา **"ปริภุต์ตํ"** นอนนั่งแล้ว **"ปฏิฆาฏาย"** เพื่อจะบรรเทาเสีย **"สีตัส์ส"** ซึ่งเย็น อันบังเกิดแต่กำเริบแห่งธาตุภายใน และแปรปรวนแห่งฤดูภายนอก **"ยาวเทว"** เปนกำหนดแท้จริง ข้างปลายเหมือนหนหลังนั้นแล้ว

เมื่อจะฉันเภสัชมีน้ำมันและน้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเปนต้น ให้พิจารณาดังนี้ว่า **"ปฏิสํขา โยนิโส คิลานปัจ์จยเภสัช์ชปริก์ขารํ ปฏิเสวามิ ยาวเทว อุป์ปัน์นานํ เวย์ยาพาธิกานํ เวทนานํ ปฏิฆาฏาย อพ์ยาปัช์ชปรมตายาติ"** แปลว่าอาตมาพิจารณาด้วยปัญญาแล้วและฉันบัดนี้ ซึ่งยาอันเปนข้าศึกแก่โรคแห่งคนไข้ และรักษาไว้ซึ่งชีวิต และอาตมาฉันบัดนี้ เพื่อจะบรรเทาเสียซึ่งทุกขเวทนา อันบังเกิดแต่ธาตุกำเริบ และโรคมีโรคเรื้อนเปนต้น เปนกำหนด พิจารณาดังนี้ ชื่อว่าตํขณิกปัจจเวกขณ์

ถ้ามิได้พิจารณาในขณะบริโภค ผิว่าเปนเพลาวิกาล ก็ต้องอาบัติทุกกฏ พึงพิจารณาด้วยอตีตปัจจเวกขณ์ภายหลังในวันนั้นดังนี้ว่า **"อัช์ช มยา อปัจ์จเวก์ขิต์วา โย คิลานปัจ์จยเภสัช์ชปริก์ขาโร ปริภุต์โต โส ยาวเทว อุป์ปัน์นานํ เวย์ยาพาธิกานํ เวทนานํ ปฏิฆาฏาย อพ์ยาปัช์ชปรมตายาติ"** แปลเนื้อความว่า ยาอันเปนข้าศึกแก่โรคแห่งคนไข้ และรักษาไว้ซึ่งชีวิตอันใด อันอาตมามิได้พิจารณาแล้วและฉันในวันนี้ และยา

อันอาตมาฉันเพื่อจะบรรเทาเสียซึ่งทุกขเวทนา อันเกิดแต่ธาตุกำเริบ และโรคมีโรคเรื้อนเปนต้น และจะให้หาทุกข์มิได้เปนกำหนด

ภิกษุและสามเณรพิจารณาปัจจัยทั้ง ๔ มีจีวรเปนต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วและบริโภค ชื่อว่าปัจจยสันนิสสิตศีล และปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ ชื่อว่าปัจจเวกขณสุทธิ บริสุทธิ์ด้วยปัจจเวกขณ์ คือพิจารณาดังกล่าวแล้วนั้น ถ้ามิได้ปัจจเวกขณ์และให้อรุณขึ้นมาเปนวันน่า ปัจจยสันนิสสิตศีลก็ขาด ตัวก็ตั้งอยู่ในที่อิณบริโภค ถ้าเปนโดยมากแล้ว ก็จะไปสู่อบายเอาตัวออกจากสงสารเปนอันยากยิ่งนัก เหตุดังนั้นเจ้าภิกษุและสามเณรอย่าประมาท พึงอุตสาหะปัจจเวกขณ์ให้ได้จงทุกวัน ๆ เถิด เมื่อพระอุปัชฌาย์อาจารย์กำชับว่ากล่าว สั่งสอนศิษย์ให้ศึกษาเล่าเรียน และปฏิบัติตามพระจตุปาริสุทธิศีลนี้แล้ว ก็จะเปนที่จำเริญความเลื่อมใสศรัทธา แห่งเทพามนุษย์และจตุปัจจยทายก หนึ่งจะเปนอายุพระพุทธสาสนาตราบเท่าห้าพันพระวัสสาแล

อนึ่งพระภิกษุผู้เปนอาจารย์ ให้พระไตรสรณาคมน์และสวดกรรมวาจา ก็พึงศึกษาให้รู้ที่เกิดแห่งอักขระตามวาระพระบาฬี ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี เปนต้นว่า

อัฏฺฐ ฐานานิ วัณ์ณานํ กัณ์โฐ สิโร อุโรปิจ
ชิว์หามูลัญ์จ ทัน์ตา จ นาสิโกฏ์ฐา จ ตาลุ จ

เนื้อความว่าที่เกิดแห่งอักษรทั้งหลาย ๘ คือ ศอ ๑ คือสีสะ ๑ คืออก ๑ คือต้นลิ้น ๑ คือทันตา ๑ คือนาสิก ๑ คือโอษฐ์ ๑ คือเพดาน ๑ เปน ๘ ฐานด้วยกัน อักษรทั้งหลาย คือ อะ อา เอ โอ กะ ขะ คะ ฆะ งะ หะ สิบตัวนี้ชื่อกัณฐชะ คือเกิดใน ศอ อักษรทั้งหลายคือ อิ อี เอ ยะ จะ ฉะ ชะ ฌะ ญะ เก้าตัวนี้ชื่อตาลุชะ คือเกิดในเพดาน อักษรทั้งหลายคือ อุ อู โอ วะ ปะ ผะ พะ ภะ มะ เก้าตัวนี้ชื่อโอฏฐชะ คือเกิดในที่ฝีปาก อักษรเจ็ดคือ ฏะ ฐะ ฑะ ฒะ ณะ ระ ฬะ เจ็ดตัวนี้ชื่อสิรชะ ว่าเกิดในสีสะ อักษรแปดคือ ตะ ถะ ทะ ธะ นะ ละ สะ วะ ชื่อทันตชะ คือเกิดในต้นฟันข้างบน อักษรที่สุดวรรค ๕ ตัวคือ งะ ญะ ณะ นะ มะ ชื่อนาสิกชะ คือเกิดในนาสิก ด้วยกับทั้ง อํ (อัง) อักษรตัวหนึ่งเปนคำรบ ๖ ก็เกิดในนาสิก เอ และ โอ สองตัวนี้ ชื่ออุรชะฐาน ว่าเกิดในอกด้วย เอ อักษรได้ฐาน ๓ คือศอและเพดานและอก โอ อักษรก็ได้ฐาน ๓ คือศอและ ฝีปากและอก วะ อักษรก็ได้ฐาน ๒ คือฝีปากและทันตา อักษร ที่สุดวรรคห้ามีฐาน ๒ มีศอเปนต้นกับทั้งนาสิก

อนึ่งอักษรทั้งสิ้น ๔๑ ตัว มีต้นลิ้นเปนที่เกิดด้วยกัน ทั้งสิ้น ถ้าจะจัดโดยสิถิลธนิต อักษรในวรรค ๕ วรรค ได้ สิถิลวรรคละ ๒ คือ กะ คะ จะ ชะ ฏะ ฑะ ตะ ทะ ปะ พะ สิบตัวนี้ชื่อสิถิล ว่าสวดด้วยวจีปโยคอันเบาและอ่อน เหตุบาฬีว่า

“เอต์ถ ปัญ์จสุ วัค์เคสุ ปฐมํ ตติยํ ตถา
ทสาธา พ์ยัญ์ชนํ เอตํ สิถิลัน์ติ ปวุจ์จติ
สิถิเลน อคาเฬ้หน อถัท์เธเนว สัพพทา
วจีปโยคมุทุนา วัต์ตัพ์พัก์ขรภาวโต”

อักษรที่คำรบสองคำรบสี่ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ขะ ฆะ ฉะ ฌะ ฐะ ฒะ ถะ ธะ ผะ ภะ สิบตัวนี้ชื่อธนิต อัตถะว่าสวดด้วยวจีปโยคอันหนักแน่น เหตุบาฬีว่า

“ปัญ์จวัค์เคสุ ทุติยํ จตุต์ถํ นธิโตว์หยํ
คาฬ์หวจีปโยเคน วัต์ตัพ์พัก์ขรภาวโต”

อักษรเสสวรรคสังโยค ซ้อนกับด้วยอักษรในวรรค ดังอุทาหรณ์มีต้นว่า อุโณ์ห และ กัณ์หา ตุณ์หี และ อายัส์มโต อายัส์มตา เปนอาทิก็ดี และอักษรเสสวรรคสังโยคซ้อนต่างตัวกันมีต้นว่า กัล์ยา กัล์ยํ รุโฬ์ห เปนอาทิก็ดี เมื่อสวดให้อักษรตัวบนมีสำเนียงกึ่งมาตรา

อนึ่งในปัญจมสมันตปาสาทิกาอัฏฐกถาปริวารว่า ภิกษุผู้เปนอาจารย์สวดกรรมวาจาให้รู้จักประเภทแห่งพยัญชนะ ๑๐ ประการ คือ สิถิล ๑ ธนิต ๑ ทีฆะ ๑ รัสสะ ๑ ครุ ๑ ลหุ ๑ นิคคหิต ๑ สัมพันธ์ ๑ ววัตถิตะ ๑ วิมุตตะ ๑ สิถิลธนิตนั้นมีลักษณอันกล่าวแล้ว อักษรอันจะพึงกล่าวด้วยสำเนียงมีกาลอันยาว คือ อา อี อู เอ โอ ชื่อทีฆะ อักษรอันจะพึงสวดด้วยสำเนียงมีกาลอันสั้นกึ่งทีฆะ คือ อะ อิ อุ ชื่อรัสสะ

ครุนั้นได้ทีฆะ สระมี อา เปนต้น กับอักษรอันอาจารย์กระทำให้มีสังโยคไว้หนปลายแล้วและกล่าวว่า **"อายัส์มโต พุท์ธรัก์ขิตัต์เถรัส์ส ยัส์ส นัก์ขมตีติ"** เปนอาทิ ลหุนั้นได้แก่รัสสะสระมี อะ เปนต้น กับอักษรอันอาจารย์มิได้กระทำสังโยคไว้หนปลายแล้วและกล่าวว่า **"อายัส์มโต พุท์ธรัก์ขิตเถรัส์ส นขมตีติ"** เปนอาทิดังนี้ อักษรอันอาจารย์ข่มไว้ซึ่งกรณะ คือ อุสสาหะอันเปล่งออกซึ่งสำเนียง ในฐานะมีศอเปนต้น บมิได้สลัดออกและกระทำให้ประกอบด้วยอนุนาสิก และกล่าวด้วยรอมปากไว้ ชื่อว่านิคคหิต อักษรอันอาจารย์กระทำซึ่งตัวต้น ให้เนื่องเปนสนธิกับด้วยตัวปลาย คือ **"ตุณ์หัส์ส ตุณ์หิส์ส"** เปนอาทิฉนี้ชื่อว่า สัมพันธ์ อักษรอันอาจารย์บมิได้กระทำให้เนื่องเปนสนธิ กับด้วยบทหนปลาย และแยกออกเปนบทเฉทว่า **"ตุณ์หี อัส์ส"** เปนอาทิดังนี้ชื่อว่าววัตถิตะ วิมุตตะนั้นได้อักษรอันอาจารย์มิได้ข่มไว้ซึ่งกรณะแล้ว และสลัดออกมิได้กระทำให้ประกอบไปด้วยอนุนาสิก และกล่าวด้วยโอษฐ์อันเผยกว้างชื่อว่าวิมุตตะ อาจารย์ผู้จะสวดกรรมวาจา ให้ประกอบด้วยปัญญาอันรู้ลักษณะแห่งพยัญชนะ มีประเภท ๑๐ ประการดังกล่าวแล้วนั้น พึงอุตสาหะสำเหนียกให้ถูกต้องตามบังคับไว้ อย่าให้เปลี่ยนสิถิลเปนธนิต เปลี่ยนธนิตเปนสิถิล เปนอาทิจึงควร ในที่ควรจะพึงกล่าวว่า **"สุณาตุ เม ภัน์เต"** และกระทำอักขระคือ ตะ ให้เปน ถะ คือกล่าวว่า **"สุณาถุ เม ภัน์เต"** ดังนี้ก็ดี

ที่ควรจะพึงสวดว่า **"ปัต์ตกัล์ลํ เอสา ญัต์ติ"** และสวดว่า **"ปัต์ถกัลลํ เอสา ญัต์ถิ"** เปนอาทิดังนี้ก็ดี ชื่อว่าเปลี่ยนสิถิลเปนธนิต ที่ควรจะพึงสวดด้วยโอษฐ์อันเบิกกว้างว่า **"สุณาตุ เม"** และเปลี่ยนสวดว่า **"สุณัน์ตุ เม"** ก็ดี ที่ควรจะพึงกล่าวว่า **"เอสา ญัต์ติ"** และเปลี่ยนสวดให้ประกอบด้วยอนุนาสิกว่า **"เอสํ ญัต์ติ"** ดังนี้ก็ดี ชื่อว่าเปลี่ยนวิมุตตะเปนนิคคหิต กาลเมื่อจะสวดด้วยรอมปาก ประกอบไปด้วยอนุนาสิกว่า **"ปัต์ตกัล์ลํ"** และเปลี่ยนสวดด้วยเปิดปากเปนวิวัฏว่า **"ปัต์ตกัล์ลา"** ดังนี้ ชื่อว่าเปลี่ยนนิคคหิตเปนวิมุตตะ และพยัญชนะ ๔ ประการ คือที่ควรจะพึงสวดเปนสิถิล และเปลี่ยนเปนธนิตก็ดี ที่ควรจะพึงสวดเปนธนิต และเปลี่ยนเปนสิถิลก็ดี เปลี่ยนวิมุตตะเปนนิคคหิต เปลี่ยนนิคคหิตเปนวิมุตตะก็ดี ทั้ง ๔ ประการนี้ว่ากระทำร้าย ซึ่งสังฆกรรมในภายในกรรมวาจา ให้เปนกรรมพิบัติ ในพยัญชนะทั้งหลายอื่น ๖ มี ทีฆะเปนต้นนั้นเล่า เมื่อจะสวดกรรมวาจาก็ให้กล่าวตามที่ คือที่ทีฆะก็ให้กล่าวเปนทีฆะ ที่รัสสะก็ให้กล่าวเปนรัสสะ ที่ครุลหุก็ให้กล่าวเปนครุลหุ ที่สัมพันธ์และววัตถิตะ ก็ให้กล่าวเปนสัมพันธ์และววัตถิตะ อย่าได้ยังประเวณีอันมาโดยลำดับให้ฉิบหายเสีย แล้วใช้สวดให้ถูกตามที่ ถ้ามิได้กล่าวดังนั้น ที่ทีฆะเปลี่ยนเปนรัสสะ ที่รัสสะเปลี่ยนเปนทีฆะก็ดี ที่ครุเปลี่ยนเปนลหุ ที่ลหุเปลี่ยนเปนครุก็ดี ที่สัมพันธ์เปลี่ยนเปนววัตถิตะ ที่ววัตถิตะเปลี่ยนเปน

สัมพันธ์ก็ดี ก็เปนโทษในอักขระที่กล่าวผิดนั้น และพยัญชนะ ๖ ประการเบื้องปลายนี้ จะทำร้ายกรรมให้กำเริบถึงวิบัตินั้น เลือกที่เปนจะเปนทั้งสิ้นนั้น หาบมิได้ ใจความว่าพยัญชนะ ๔ คือสิถิล ๑ ธนิต ๑ นิคคหิต ๑ วิมุตตะ ๑ ถ้ากล่าวให้แปรเปนอื่นแล้ว ก็ได้ชื่อว่าทุรุตาคือกล่าวผิด ถ้าให้สรณาคมน์ ๆ ก็ไม่ขึ้น ถ้าสวดกรรมวาจา ๆ ก็กำเริบเปนกรรมพิบัติ แต่พยัญชนะ ๖ คือทีฆะ ๑ รัสสะ ๑ ครุ ๑ ลหุ ๑ สัมพันธ์ ๑ ววัตถิตะ ๑ หกพยัญชนะนี้จะเปลี่ยนไปบ้าง คือเปลี่ยนทีฆะเปนรัสสะเปนอาทิ ในที่ควรก็ไม่เสียกรรม เหมือนหนึ่งที่อันจะพึงกล่าวว่า **"ภิก์ขูนํ ภิก์ขูสุ"** และกล่าวเปนรัสสะว่า **"ภิก์ขุนํ ภิก์ขุสุ"** เปนอาทิก็ดี ที่เปนครุสังโยคคือ **"นัก์ขมติ และ อุปสัม์ปทาเปก์โข"** และกล่าวให้เปนลหุ หาสังโยคบมิได้คือ **"น ขมติ อุปสัม์ปทาเปโข"** เปนอาทิดังนี้ก็ดี ก็ควรหาโทษบมิได้ เฉภาะได้แต่ที่อนุรูปฐาน จะควรทั้งสิ้นหาบมิได้ ที่ใช่อนุรูปฐานแล้วก็ไม่ควร เหมือนหนึ่งที่จะว่า **"นาโค"** เปนทีฆะและจะเปลี่ยนเปนรัสสะ คือ **"นโค"** ก็ดี ที่จะพึงกล่าวเปนครุ คือ **"สํโฆ"** และเปลี่ยนเปนลหุว่า **"สโฆ"** ก็ดี ที่จะพึงกล่าวเปนสังโยคว่า **"ติส์โส"** และเปลี่ยนกล่าวให้หาสังโยคบมิได้ คือ **"ติโส"** เปนอาทิ ดังนี้ก็ดี ที่จะพึงกล่าวว่า **"ยาจติ"** และเปลี่ยนกล่าวว่า **"ยาจัน์ติ"** เปนอาทิดังนี้ก็ดี อย่างนี้เปนที่ไม่ควร อย่าสวดเปลี่ยนดังนั้น ให้กำหนดจงแน่นอน ในที่ควรและมิควร ใน

พยัญชนะ ๔ คือ ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ ดังนี้ และพยัญชนะ ๒ คือ สัมพันธ์และววัตถิตะ ควรในที่ทั้งปวง คือจะสวดเปนบทสนธิว่า **"ตุณ์หัส์ส"** ก็ดี จะแยกเปนบทเฉทว่า **"ตุณ์หี อัส์ส"** ก็ดี ก็ควร โดยบาฬีในปัญจมะ วิมติวิโนทนีว่า **"ทีฆ วัต์ตัพ์เพ รัส์สัน์ติ อาทีสุ ภิก์ขูนัน์ติ วัต์ตัพ์เพ ภิก์ขุนัน์ติ วา พหูสูติ วัต์ตัพ์เพ พหุสูติ วา นัก์ขมตีติ วัต์ตัพ์เพ น ขมตีติ วา อุปสัม์ปทาเปโขติ วัต์ตัพ์เพ อุปสัม์ปทาเปก์โขติ วา เอวํ อนุรูปัฏ์ฐาเนสุ เอว ทีฆรัส์สาทีนํ รัส์สทีฆา ทิวเสน ปริวัต์เตตุํ วัฏ์ฏติ ฯ น ปน นาโคติ วัต์ตัพ์เพ นโคติ วา สํโฆติ วัต์ตัพ์เพ สโฆติ วา ติส์โสติ วัต์ตัพ์เพ ติโสติ วา ยาจตีติ วัต์ตัพ์เพ ยาจัน์ตีติ วา เอวํ อนนุรูปัฏ์ฐาเนสุ วุต์ตัน์ติ ฯ"** ภิกษุผู้เปนอาจารย์ให้พระไตรสรณาคมน์สวดกรรมวาจา พึงศึกษาสำเหนียกในอักขระ โดยนัยอันกล่าวมานี้จงทุก ๆ รูป จึงจะเปนที่เคารพในสังฆกรรมทั้งปวงดังนี้แล

อนึ่งพระภิกษุผู้จะกราลกะฐิน พึงให้ศึกษาให้รู้ในธรรม ๘ ประการ คือให้รู้จักบุพพะกิจ ๑ รู้จักปัจจุทธรผ้าเก่า ๑ อธิฏฐานผ้าใหม่ ๑ รู้กราลผ้ากะฐิน ๑ ให้รู้จักมาติกาแปด ๑ ให้รู้จักปลิโพธสอง ๑ ให้รู้จักลักษณะเดาะกะฐิน ๑ ให้รู้จักอานิสงษ์กะฐินห้า ๑ รู้ธรรม ๘ ประการดังนี้ จึงควรกราลกะฐิน เหตุบาฬีว่า

"อัฏฐธัม์มโกวิโท ภิก์ขุ กฐินัต์ถารมรหติ
ปุพ์พปัจ์จุท์ธราธิฏ์ฐา นัต์ถาโร มาติกาปิ จ
ปลิโพโธ จ อุท์ธาโร อานิสํโสปนัฏ์ฐิเมติ"

อนึ่งเมื่อทายกถวายผ้ากะฐิน ออกวจีเภทว่า

"อิมํ วัต์ถํ กฐินจีวรํ สํฆัส์ส เทม" ว่าจบสามทีแล้ว พระสงฆ์พึงรับสาธุให้พร้อมกัน จึงให้พระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งอปโลกน์ด้วยถ้อยคำให้สมควรแก่ตระกูลทายกนั้น ๆ ว่า กะฐินทานนี้ เปนของปัจจยทานาธิบดี มีอุสสาหะนำมาถวายแก่พระสงฆ์ อันจำวัสสาในอารามนี้ และกะฐินทานกับทั้งผ้าอานิสงษ์ในไตรนี้ จะสมควรแก่พระภิกษุรูปใด สงฆ์ทั้งปวงจงสมมุติให้พร้อมกัน พระภิกษุรูปหนึ่งจึ่งประกาศซ้ำอีกว่า กะฐินทานกับทั้งผ้าอานิสงษ์นี้ สมควรแก่ภิกษุรูปนั้น ๆ พระสงฆ์ทั้งปวงจึ่งรับสาธุการให้พร้อมกัน แล้วจึ่งจัดเอาผ้าในไตรนั้นผืนใดผืนหนึ่งคือ สํฆาฏิ จีวร สบง ที่ตัดเปนขันธ์ก็ดี ที่จะเปนกะฐินออกวางพาดเบื้องบนไตรจีวรนั้น แล้วจึ่งสวดมอบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาให้บริบูรณ์ด้วยอักขระ และพยัญชนะตามบังคับไว้ในหนหลังนั้น ผู้จะกราลจึ่งกระทำบุพพะกิจ คือพินทุผ้าใหม่แล้ว พึงปัจจุทธรผ้าเก่า แล้วอธิฏฐานผ้าใหม่ครองแล้วพึงกราลด้วยวจีเภท ตามพระบาฬีนั้นเถิด

จบโอวาทานุสาสนี

❦ ❦ ❦

๓

สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี)

ISBN 974-580-860-1

9 789745 808607